

શ્રીગાંધીજીજયન્તી સપ્તાહ ॥

તથા શ્રી. બા. શુ. મહાસભાનું

પંચદશ વાર્ષિક મહાસંમેલન.

તા. ૨૩-૧૧-૪૧, રવિવાર.

“ભક્ત કવિ—સમ્રાટ—શ્રીદયારામભાઈ દિન.”

વ્યાખ્યાતા :—

પરમ ભગવદ્દીય કવિવર —

—શ્રી દયારામભાઈના પદ શિષ્ય પ્રપાત્ર,

જેશી અવજાલ હગનલાલ, એડવોકેટ,

ડભોઈ.

વંશ ૧૬૬૮ ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૫.

સુરત, તા. ૨૩, નવેમ્બર, ૧૯૪૧.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૧૫૬ કિમત

ગ્રંથનામ સમાર દયાચામળાદ

વર્ગિક ૨-૧૪ દેવગણ

એ રસજસતી રસવાસલડીનું ધરાતા સુધી પાન કર્યાં જ કર્યું. એ
અખંડ પાનના, એ સચોટ રસપાનનના એ રસીલા રસમેધે ભા
રસજસતા સાહિત્યમાં, ગુજરાતની-ગુજરાતી રસસાહિત્યની નજી

એ સોદામણી અસીના મનોહર સૂને એ ગુજરા
બહાલમર્મી બહાલથી, પરમ પ્રેમે મગ્ન બની, પુલાકત તનુએ
અખંડ પાન કર્યું, પાન કરી સચોટ પચાવ્યો. એ રસજસતા રસ પાનનાં રસ ઝરંતાં રસ છાંટણાં
છાંટણાં ત્યાં સુધી અખંડ છાંટણાં કર્યાં. છાંટતાં જરાએ હૃદયે સંક્રાંત્ય આવ્યો નહિ. એ મધુરા
રસ પાનમાં સદા મગ્ન બન્યા. એ રસ પાનનાં-રસ ઝરંતાં રસ ઝરણાઓનું ઝરમર ઝરમર ઝરંતું
એકેએક રસ ઝરણું એટલે એ ગુજરાતની પરમ પુનિત પ્રેમ પચેલી ગોપીના હૃદયની-અસીમ
વેદનાની એકેએક ગરબી. એ ગુર્જર-સાહિત્યની રસ કુંજના રસ રસીઆની એકેએક ગરબી
એટલે એમણા ભાવભર્યા પરમ પુણીત ગોપી-જીવનનો અમુકો સંદેશ

શ્યામ સુંદરની ગુંજતી મુરલીનો આમેદ્દખ પડ્યો નર્મદા કિનારે પડ્યો હતો. ગુજરાતના
રસીલા રસમેધ શ્રી દયારામભાઈ એ એ પડેલા-પડવાને બરાબર ઝીલી ગુંજનમાં સરસ સમ્ભવટ
કરી હતી. એ સમ્ભવટની મનોહર રમઝટ ચાણોદ-ડભોઈની શેરીએ શેરીએ જામતી હતી. ગરબે
ધૂમતી ગુણિયલ ગુજરાતણો એ સમ્ભવટની મનોહર રમઝટમાં મગ્ન બની ઘડીભર દિવ્ય વાતા-
વરણ ખડું કરી દેતી હતી. એ રસમરી સમ્ભવટની રસ જસતી રમઝટ એકલી ચાંદોદ-ડભોઈની
શેરીઓમાં નેહતી ગુંજ રહી પણ એનું રસ ભર્યું ગુંજન ચાણોદ-ડભોઈનો સિમાડો ઓળંગી
સારાયે ગુજરાતમાં ગુંજ રહ્યું હતું કોડીસી ગુજરાતણોએ એ ગુંજનને હૃદયનેર હૃદયની ઊલટથી
વધાવી, અંતરે ઊભરતી-ઊમિએવા, દેવે ઊમરના ઊમંગ્યા, ઊમંગકાંતર હૃદયમાં પવરાતી મધુર
કંઠે લાલ કર્યું હતું. એ રસ ગુંજનનું, એ ગરવી ગરબીઓનું-આકર્ષણ અજબ હતું, અનોખું
હતું, અખંડ હતું.

સાહિત્ય. સંગીત ને રથાપત્ય કલાના કલામય નમુનાનું ગિલન-સ્થાન-ત્રિવેણી સંગમ
તેજ આપણા પનોતા પરમપુનિત દ્યાર્દ દયારામભાઈની દર્શાવતી. ડભોઈમાં (મોસાળમાં) એમનો
જન્મ. સંવત્ ૧૮૩૩ ના ભાદરવા સુદી એકાદશી ઊપરાંત વામનદાદશીને દિવસે એ સૈકાઓ
જુની દર્શાવતીએ એક અગ્નેડ-રસિક પુત્ર રત્નન સાહિત્ય-જગતને ખોળે અર્પણ કર્યો હતો. એ
રસિક પુત્ર રત્નની રસ જસતી રસિકતા ચાણોદ-ડભોઈ-વડોદરાની આસપાસ વિંટળાઈને નેહતી
ગાંધાઈ રહી; એકલા ગુજરાતમાં નેહતી પ્રસરી રહી-પણ સારાયે હિંદમાં-સારાયે સાહિત્ય-જગતમાં
એની રસીલી ફારમ ફેરી રહી હતી. હજુએ એ મ્હેકન્ટા કેવડાની અમંદ અનંદ આપતી,
અપરિમિત પરાગે પમરતી પરાગ ઓસરતી નથી. હજુએ એ સુવાસ ઘેલા ભોગી ભમરાઓ એ
અનુપમ પરાગની આસ પાસ ગુંજે છે, કેટલાક ઘડીભર સુવાસ લે છે, કેટલાક હૃદયને પૂંથ કરે
છે, કેટલાક એ મનમોહક ફારમ ફેલાવનારનું હૃદય ઓળખવા પ્રયત્ન આદરે છે પ્રયત્ન આદરી
તેને જારી રાખી ઓળખે છે, ઓળખ્યા પછી રસ સાગરને રસ દિવ્યોને દિવ્યે છે, ને એ રસભર્યા
રસમાં ને રસમાં જીવનભર મગ્ન બની રસભર્યું જીવન જીવે છે.

વામનદાદરીના દિવસે જન્મ થયામાં અધિકતા હતી. જેવી રીતે બલિ રાજ્યએ વામનજીને સર્વ સમર્પણ કરી આત્માનું નિવેદન કર્યું હતું; તેવી રીતે એ મહા ગુજરાતના બજનીય ભક્તવર્યે અન્નેડ કવિત્વ શક્તિને એ યમુના તટના બસી ધરના, એ ગોકુલના-કામણ-ગારા કનુકાના એ શ્રી વૃંદાવનની વિલાસવતી કુંજે કુંજે વિહાર કરતા શ્રી વૃંદાવન વિહારીના, એ કદંબ છાયેથી શુંજતી મુરલી હેડતા, રસ રાસેશ્વર-સ્વરૂપના અખંડ ગુણગાનમાં અર્પણ કરી, એ શ્યામ સુંદરના સોહામણ રસસ્વરૂપમાં મસ્ત બની, ગોપી ભાવે બીજમ જીવન ગળી, એ રાધેશ્યામની રસબસતી રસમેલડીના દર્શન માટે મિલન માટે-રાત્રિવસ જૂરી ભાવભર્યા ગોપી-જીવનની સાચી સફળતા માની હતી. દયારામભાઈ એટલે પરમપુનિત પ્રેમે પચેલી ગુજરાતની ગરવી ગોપી.

દર્ભાવતી દયારામભાઈયા-એ ગુજરાતના કોડીલા બંસીધરયા; હીરા કડીઆયા-એ રથાપત્યકલાના; અન્નેડ કલાકારયા ગુજરાતભરમાં મશહૂર છે. દયારામભાઈએ અર્ધ્યું રસબસતું સાહિત્ય ને દર્દભર્યું સંગીત; હીરા કડીઆએ અર્ધ્યા રથાપત્ય-કલાનો અનુપમ નમુનો. એ જુગજુની દર્ભાવતીએ ધણાંએ અમૂલ્ય રત્નો ગુજરાતને ખાજે અર્પણ કર્યાં હશે; પણ હાલમાં જો એનું નામ મહા-ગુજરાતમાં મશહૂર હોય તો તે સાહિત્ય વાદિકાના સુચર રસમાળી શ્રીદયારામભાઈ અને રથાપત્ય કલાના અન્નેડ ને નિર્ધર હીરા કડીઆ આભારી છે. બન્ને જણ કલાના અન્નેડ કલાગર હતા બન્નેએ જીવનભર કલને વિકસાવી હતી એ કલાને માટે મરી શીટનાગ હતા. એ મહામહેરી કલાને અપનાવવામાં બન્નેએ પોતાનો પ્રાણ રેડી દાધા હતો. કલા એમણી હતી એઓ કલાના બન્યા હતા. કલામાં જોતપ્રોત થયા હતા કલામાં એકતાન થયા હતા. કલામાં એકતાર થયા હતા કલામાં લીં થયા હતા. કલામાં મગ્ન બન્યા હતા. એમણી કલા જનતામાં એકે અવાજે વખણાઈ હતી આમ જનતાએ એમણી કલાને વધાવી લીધી હતી.

એ મહા ગુજરાતના રાજ્યા સાહિત્યકાર-એક આદર્શ સંગીતકારે સાહિત્યને સંગીતમાં અદ્વિતીય વિશારદતા મેળવી સારાએ ગુજરાતને ગાંડું ઘેલું કરી મૂકી આકર્ષી લીધું હતું કહો કે ગુજરાતનાં રસરસીયાં નરનારીઓ એમણા સંગીતનાં મોઢી દલક પર મુગ્ધ થઈ, એમણા રસભર્યા સાહિત્ય પર એમણી ભાવભરી વાણી પર-એમણી દર્દભરી-ભાવભરી-રસભરી ગરબીઓ. પર વારી જઈ એ ગુજરાતના કોડીલા બંસીધરનાં આવારણ લેતાં હતા. હજુએ રસરસીયાં-નરનારીઓ એમણા રસબસતા અક્ષરદેહ તંદ્ર સદસા આકર્ષાઈ હોંશભેર વાંચે છે ને રસરાસયેણુ ગુજરાતણો તો એ ગરવી રસભરી ગરબીઓને હેવાના દારના મૂક જળવવાની હોંશ રાખે છે. રથાપત્ય કલાના અન્નેડ કલાકાર હીરા કડીઆની અનુપમ કલને અવલોકવા માટે હજુએ કલા-પ્રેમીઓ આવે છે, ધરાતા સુધી કલાને નીરખે છે ને નીરખતાં નીરખતાં એ કલામાં એકતાન થઈ-એકતાર થઈ જોતપ્રોત થઈ મગ્ન બની જે જોઈએ છે તે નિરાંતે લેઈ જાય છે.

શ્રીદયારામભાઈના પિતાશ્રીનું નામ પ્રભુગમ હતું. માતૃશ્રીનું નામ મદાલદમી ઉર્ફે રાજકોર હતું. એઓશ્રીની અડક ભટ્ટ હતી. એઓશ્રી સાંઘદરા નાગર હતા. માઆપે બાલપણમાં વસમી વિદાય લીધી હતી. એ વસમી વિદાય આપતી વખતે બાલ દયારામભાઈને હૃદય કઠળી ઉઠ્યું હતું, રડી પડ્યું હતું, ટુસકે ટુસકે રોઈ રહ્યું હતું. માઆપ વિદેશ્યા બાલ દયારામભાઈનું બાલપણ કઠણ કાળખતે હયમચાવી નાખે તેવી, પાપાણી-હૃદયને પીગળાવી નાખે તેવી આપત્તિઓથી અંકિત થતું

પસાર થવું હવું. માળાપ માટ ટટળતા બાલ દયારામભાઈએ ધીગધીગતા અંતરે, ધડકતા હૃદયે, ધબક ધબક ધબકતા હૃદયે, બેકાટ રૂઢને, કારમી ચીસ પાડી, છેલ્લી પ્રાણ પોક મૂકી એમણાં દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરી હુઠવો મૂક્યો. તે વખતે કોનું હૃદય પીગળ્યું નહિ હોય ! તે વખતે કોનું અંતઃકરણ રડી ઉઠ્યું ન હોય ! તે વખતે કોણે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યા નહિ હોય ! તે વખતે કોના શરીરે કંપારી વધૂરી નહિ હોય !

બાલ દયારામભાઈને નર્મદજીનો સોદાગળો કિનારો-નીરસ લાગ્યો, રેવાજીતું સુંદર સલિલ નીરસ લાગ્યું, કુદરતનું મનોહર સૌંદર્ય નીરસ લાગ્યું. ચાણોદની આસપાસ પથરાઈ રહેલી અનુપમ શોભા કાંટાની માફક સાલવા લાગી. બાલ દયારામભાઈને ચાણોદમાં રહેવું ગમ્યું નહિ. માળાપના મરણ પછી એમણે વધારે વખત ડોહાઈ રહેવાનું મોસાળમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કર્યું. ડોહાઈમાં એમની માસીને ત્યાં રહેતા હતા. ચાણોદ-ડોહાઈ આવળ કરતા હતા જેમ તેમ કરી બાલપણના રમતીઆળ દિવસોને પસાર કરતા હતા.

દયારામભાઈમાં બાલપણથી જ લગવદ્ ભક્તિનાં અંકુરો ફૂટેલા હતા. નાનપણથી જ ઇશ્વરભક્તિનાં-પ્રભુલીલાનાં ધોળ-પદો બનાવી ગાતા હતા. મધુર કંઠે લલકારી શ્રાંતાંગોને અનરો આનંદ આપતા હતા. આનંદ આપી રસ સાગરને રસ દિવ્યાળે દિવ્યાત્મા હતા. કહો કે એમણું હૃદય નાનપણથી જ ભક્તિભર્યું હતું, પ્રેમભર્યું હતું, દર્દભર્યું હતું, રસભર્યું હતું. નર્મ્ય પ્રેમ એમણા હૃદયમાં, એમણા અણુએ અણુમાં, એમણા નરો નસમાં, એમણા રોમેરોમમાં પાંગરી રહ્યો હતો. એમણું મન પહેલેથી જ ભક્તિ તરફ ઢગ્યું હતું. એ ભાવભરી ભક્તિનું એ ભજનીય ભક્તવર્યને અતૂટ લઢણ લાગ્યું હતું. એ ગમે પડે તેવી, એ ન છૂટે તેવી ભક્તિરરની લગનીમાં ને લગનીમાં પ્રભુ લીલાનાં, શ્રીશેષશાસ્ત્રીજીનાં ધોળ-પદોની રસભરી-ભાવભરી રચના કરી હતી. એ ભાવભર્યાં, ભક્તિભર્યાં, રસભર્યાં, વ્હાલભર્યાં, દર્દભર્યાં ધોળ-પદો ‘તેન તળાવ’ આગળ સાંભળીને મહાત્મ ભક્તવર્ય “શ્રી. ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજી” શ્રી. દયારામભાઈ પર પ્રસન્ન થયા હતા. પ્રસન્ન થઈ વ્હાલભર્યા વ્હાલથી, પુલકિત તનુએ, અંતરે ઊભરતા ઊમળકાથી, હૃદયે ઊમટતી ઊમિએથી, હાંશભેર આશીર્વાદ આપ્યો હતો. આશીર્વાદ આપી શ્રી ટંદાવને જગતી-લિહનું પર્યટણ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી.

“થાશ જીતેંદ્રિય શીઘ્રતું, પકવ થરો તવ કામ;

શ્રી વલ્લભના નામથી, વચ શ્રી ઇન્દ્રારામ.” (૧).

શ્રી ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજી સિદ્ધ પુરૂષ હતા. ભજનીય ભક્તવર્ય હતા. શ્રીમદાચાર્યચરણના ‘અણુ-ભાષ્ય’ પર એઓશ્રીએ ‘પ્રદીપ’ નામની ટીકા લખી છે એઓશ્રી વધારે વખત ડોકર રહેતા હતા. શ્રી ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજીના રસજ્વલા સમાગમથી શ્રી દયારામભાઈનો હૃદય-પલટો થાય છે. એમણા દિવ્ય-જીવનની શરૂઆતના કારણરૂપ શ્રી ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજી હતા. એમણા ભક્તિપૂર્ણ, ભાવભર્યા ગોપી-હૃદયનું એમને ત્યાંથી જ સચોટ જ્ઞાન થાય છે. શ્રી ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજીનો રસબસતો સમાગમ એ એમણા ભક્તિમય જીવનના કારણરૂપ છે. એમણું ભાવભર્યું ગોપી-જીવન ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે. શ્રી ઇન્દ્રારામ ભટ્ટજીના રસભર્યા સમાગમથી શ્રી દયારામભાઈએ શ્રી ટંદાવને જઈ રાધે-શ્યામની રસબસતી રસમેલડીને ધરાતા સુધી નિહાળી, એ રસસ્વરૂપનાં રસદર્શનનું રસપાન કરી

ત્યાંથીજ એમણે શ્યામસુંદર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની અનન્ય ભાવભરી ભક્તિ કરી, સહર્ષે, પુલકિત તનુએ હોંશભેર રસસાગરને રસદિયોળે દિંચી, પ્રેમપયોધિ પાતળીઆમાં મનમાછલડાને તરતું મૂકી ગોપીભાવે 'ભીષ્મ-જીવન' જીવવાનું 'પન' લીધું હતું. માટેજ એજોશ્રીએ લગ્ન કરવાની સાફ ના પાડી હતી. કારણ?

કારણ એજ કે એ ગુજરાતની ગરવી ગોપીનું લગ્ન ક્યારનુંએ એ ગોકુલના કામજુગારા કર્નયા સાથે, એ શ્રી યમુનાજીના સોદામણા આરેથી રસગસતી રસવાંસલડી છેડતા શ્રી વૃંદાવનવિહારી સાથે, રાસવિહારી સાથે થઇ ગયું હતું. એ પરમ પુનીત પ્રેમે પચેલી ગોપી સાંવરીઆને વરી હતી. એ કદંબ છાંયેથી વેણુનાદ કરતા ત્રિલંગ લલિત કોટિ મન્મથ મન્મથ શ્રી મદનમોહનજી સાથે રાસવિહારી રાસરાસેશ્વર સાથે ભાવભર્યા ભાવથી જીવનભર અખંડ રમી હતી, રાસવિહારીના રસભર્યા રાસરમણમાં ગોપીભાવે મગ્ન જની ભીષ્મ જીવન ગાળ્યું હતું.

(૫૬)

“આ સાંવરીઆ સાથે મહારો નેહ લાગ્યોરે;
આ પાતળીઆ સાથે મહારો નેહ લાગ્યોરે.

આ સાંવરીઆ.....(૧)

સાંભરી આવી મુને, પ્રીત પૂરવની;
તે અનુભવ આજ જાગ્યોરે. (૨)

આ સાંવરીઆ સાથે.....(૨)

મનનો માન્યો અંતરનો ઈચ્છ્યો;
વર મળીઆ છે મુખ માગ્યોરે.

આ સાંવરીઆ સાથે.....(૩)

દયારા પ્રીતમજીની, નિય સંગે રમતાં;
ભવનો તે ભય સહુ ભાગ્યોરે.

આ સાંવરીઆ સાથે..... (૪)

(૫૬)

“વરીએ તો સામળીઆ વરીએ, વરીએ તો પાતળીઆ વરીએ,
વરીએ તો છબીલો વરીએ. ચતુર વર ..(૬૬)

x

સંસારીનું સગપણ કાચું, પરણીને રંગાણું પાણું,
એને ઘેર શીદ પાણી ભરીએરે?...ચતુર વર,

x

સંસાર તો સર્વે ખોટો, પાણી માંડેના પરપોટો,
ફૂટી જશે નહોતો મ્હોટારે...ચતુર વર.

x

જહેને પરણે દુઃખ જાય, અખંડ 'એહવાતન' થાય,
તેની સાથે પ્રીત કરીએ...ચતુર વર.

x

દયા પ્રીતમ કેરો વહાલો, નાગર નંદાજનો લાલો,
તેનો સાહો કરી મહાલો રે...ચતુર વર.

મહાન ભક્તવર્ય શ્રી દરજીરામ ભટ્ટજીનો રસજસતો સમાગમ જે શ્રી દયારામભાઈ ને
“ તેન તળાવ ” આગળ ન સાંપજો હોત તો ? તો એ પરમ પ્રેમરસની અખંડ ઝડીના ન વરસી
શકત, એ લાવભર્યા ભક્તિરસની હેલી ન મચી રહેત, એ અમંદ આનંદ આપના આનંદરસનાં
ઝરમર ઝરમર ઝરેલાં ઝરણાં ન ઝરી શકત, બુદી બુદી ભાવનો તરેહતરેહના અનુભવોનો અનુ-
પમ વારસો ન મળત, ગુજરાતની ગરવી ગોપી ન મળત, લાવભર્યું ગોપી-હૃદય ન મળત, ગરવી
ગરબીઓ ન મળત, સાહિત્ય-જગત એક ગરબી-સાહિત્ય-વિહોળું જગત રહત. એમનું ગરબી-
સાહિત્ય વિનાનું ગુજરાતી સાહિત્ય એટલે રસરસયેણુ-ગરબે ધૂમતી-ગુણિયલ ગુજરાતણોને માટે
શૂન્ય-સાહિત્ય !!!

શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયનું રસસિંચન, પુષ્ટિમાર્ગની અનોખી ઝીણવટ, કૃપામાર્ગનું ગૂઢ
રહસ્ય, શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયનો લાવભર્યો ભાવ, ભાવાત્મક સ્વરૂપની સાચી સમજ, શ્રીમદ્ નલ્લભા-
ધીશના રસજસતા રસસ્વરૂપની સચોટ જોળખાણ, એમના અતિ ગૂઢ રસસ્વરૂપનું સાચું વિષ્ણુન,
અલૌકિક વિરહનું દાન, પ્રમાણ ને પ્રમેયના સ્વરૂપની સાચી જોળખાણ-આ બધું સાંગોપાંગ જાણીને
આમેદવાજ અનુભવી શક્યા હોય તો તે અમદાવાદવાગા “શ્રી છોટાજી” મહારાજની સંપૂર્ણ કૃપાખળથીજ.
શ્રી છોટાજી મહારાજ એમના સમયના પ્રખર વિદ્વાન, પ્રતિભાશાળી, મર્મજ્ઞ, રસજ્ઞ ગારવામિ હતા.
એમણી સંપૂર્ણ કૃપાખળથી જે અલૌકિક રસ શ્રી દયારામભાઈ એ પીધા, પચવ્યો ને જેરવ્યો તેજ
રસને તેને તેજ સ્વરૂપમાં એ ગુજરાતના બજનીય ભક્તવર્ય કવનમાં અખંડ ગાયો.

દયારામભાઈ એક અડંગ મુસાફર હતા એમણી સારીએ યુવાવસ્થા વિદેશી મુસાફરીમાં
પસાર થઈ હતી. એમણી મુસાફરી નહોતી રેલવેની, મોટરની, એરોપ્લેનની પણ હતી સાદી ને સુધડ
શરીરને નિરોગી રાખનારી પગ રસ્તાની એ પગરસ્તે થી મુસાફરીમાં એમણે ઘણીએ વખત કુદરતના
સૌંદર્યનું એકીટશે પાન કર્યું હશે ! એ કુદરતના સૌંદર્યનું પાન કરતાં કરતાં જ્યારે એમણે કાશ્મીરની
અનુપમ સુંદરતાને નિહાળી હશે, એ સૌંદર્યધેલી સુંદરીઓને-અવગોડી હશે. એ દિમાસયનાં
સંકેદ બિંબાયન ગિહાવી રહેલા-ઊંચાં ઊંચાં-આગાશ સાથે વાનો કરતાં શિખરોને નિહાળ્યાં હશે ત્યારે
એમણું કવિ-હૃદય કેવું નાચી ઊઠ્યું હશે ! એમણું ગોપી-હૃદય કેવું ખીલી રહ્યું હશે !

હિંદનું ત્રણ વખત પગે ચાલી ખભે ઝોળાઓ નાખી પર્યટન કરી, હિંદના એકેએક ખુણેખુણે ફરી ત્યાંની ભાષાઓ જાણી ત્યાંના અનુભવો મેળવી, અચૂક કવનમાં બિતારી એ મોતી વર્ષિતા-એ રસઝરના રસમેધ સાદિત્ય-જગતમાં અમુલાં મોતી વરસી ગયા છે. એ ગુજરાતની ગરવી ગોપી હજારો ઠેકાણેનું પાણી પી, ફલી, ફાળી, ફેરી ને પ્રસરાવી પનાગ સારાયે જગત-સાદિત્યમાં ભાવભર્યાભાવની, રનેદાળ-અંતઃકરણની, દ્યાર્દ્ર-હૃદયની, દર્દભર્યા દીલની એ ભાવભર્યાભાવનાં, એ રનેદાળ અંતઃકરણનાં, એ દ્યાર્દ્ર-હૃદયનાં, એ દર્દભર્યા દીલનાં ઝરમર ઝરમર ઝરંતા ઝરણાંએ અનોખાં ને અદુલાં ઝરે છે.

કેટલાક સાદિત્યકારોએ, સંશોધકોએ, વિવેચકોએ એ ગુજરાતના ભજનીય રસિક ભક્ત-ઝવિર શ્રી દયારામભાઈના જીવન વિષે ગમે તેવા માણસના કહેવા પર ધોરણુ બાંધીને-ધડા બાંધીને એ ગુજરાતના કેડીલા બંસીધરને લડલડતો અન્યાય થાય તેવું લખાણુ લખી નાખ્યું છે. એ લખાણુના અત્યાર સુધીમાં થોડે ઘણું અંશે રદીઆ અપાઇ ગયા છે તેથી એ વિષયને અત્યાર છેડવા માગતો નથી. દયારામ-પ્રેમીજીને, દયારામ-ભક્તોને દયારામ-પ્રશંસકોને દયારામ-પૂજકોને, દયારામ-વિવેચકોને, દયારામ-અભ્યાસકોને દરેકને નમ્રપણુ મારે એ જ વિનવવાનું છે કે આપ કંઈ એક તરફ લખાણુ વાચી એ ગુજરાતની પરમ પ્રેમે પચેલી ગરવી ગોપીના દિવ્ય જીવનને ઝાંખપ પમાડે તેવી અટકળ બાંધવા આપના મનને જરાપણુ પ્રેરણા આપવા કમર ન કસશો. એમના જીવન વિષેની વિચારણા, એમના જીવન વિષેની અટકળો એમના અખૂટ અક્ષર દેહ પરથી થવી જોઈએ. હું એ જ પસંદ કરું છું. ને તે દરેકે દરેકને માટે. એકલા શ્રી દયારામભાઈને માટે નહિ જ, હું તો છાતી ઠોકાને બેઠક કહી શકીશ એ ભજનીય ભક્તવર્યાના જે જીવનમાં હતું તે જ કવનમાં હતું. જે રહેણાંમ હતું તે કહેણીનાં હતું. જે આચારમાં હતું તે જ વિચારમાં હતું. એમના કાવ્યના એકાદ અંગ પરથી એમના જીવન વિષે અટકળ ન જ બાંધી શકાય! એમણી એકેએક ધૂનિગો રાંધ્યા ને પાન્યા પછી આપનો આમા અટકળ બાંધી જે મન આપે તે નિરાંતે આપો. જરા વિચાર કરો! મનને કાપુમાં ગળો. જે શ્રી દયારામભાઈ શ્રી ઈશ્વરારામ ભટ્ટજીના રસબસતા સમાગમથી પંદર વરસની ઉંમરે હિંદના પર્યટણે નીકળી પજા, જેમણે તેજ વખતે લગ્ન કરવાની સાફ ના પાડી, જેમણે શ્યામ સુંદરના અખંડ ગુણગાન ગાયા, ગોકુલના કામણુગારા કનૈયાના રસબસતા રસસ્વરૂપમાં ભાવભર્યા ભાવથી હંશભેર મગ્ન બની ગોપી ભાવે જેમણે બીજમ-જીવન ગાણ્યું, તેવા ભજનીય ભક્ત વરને માટે ગમે તેવા માણસના કહેવા પરથી ગમે તેવું લખાણુ લખી નાખ્યું એ શિષ્ટ પુરુષોને શોભા આપનારં તો ન જ કહેવાય!

દયારામભાઈ ગુણી હતા સદામાના ગુણુની કદર બરાબર કરતા હતા. એ ગુણુ પરીક્ષાનો અનુકરણીય સદ્ગુણ એમણી પ્રતિભામાં વધારો કરતો હતો. બજ વૈયાના બાવાના ગુણુની કદર કરી સાવ સોનાનો અઢોડો પહેરાવનાર બક્ષીસ આપનાર આપણા પતોનાં પરમપુત્રીત ગુણુ-પરીક્ષક શ્રીદયારામભાઈ હતા. બજ વૈયાના ગુણુની કપરી પરીક્ષા વડોદરાના હરિભક્તિને ત્યાં થઈ હતી. બાવાજી ઠેક સુધી પરીક્ષામાં પસાર થયા હતા. પણ આવ વહેલી અલભેલી પ્યારી નાંધ ” એ સોરઠ રાગમાં ગવાએલા અટપટા પદો, એ નાચ, તાન, ગાન ને માનની અપ્રપમ મૂંઝણીવાળા પદે બાવાજીનાં લત્તાં લેઈ નાખ્યા, એમણાં હાંમલ ગગડાવી નાખ્યાં, એમણા હાવને હેઠા પાડી દીધા. બાવાજીના હાથ રહી ગયા, એમણા છઠ્ઠા છૂટી ગયા. એમણા હાથ બંધ પડી

ગમા, ખાવાજી પરીક્ષામાં નાપાસ થયા. ઊસ્તાદજી ભોંઠા પડી ગયા. ઝોલીલા બની ગયા. દયારામભાઈને પગે પડ્યા. પણ ગુણુ-પરીક્ષક શ્રીદયારામભાઈ એ એ હતાશ થએલા, એ શરમીંદા પડેલા ઊસ્તાદજીને બેટી શાખાશી આપી ને ઈનામ આપ્યું. એ ઈનામ મોઢા મોઢાની વાતોનું નહોતું પણ સાવ સોનાના અછોડાનું હતું. ગુણીજનની કદર ગુણીજન હોય તેજ કરી શકે ! દયારામભાઈમાં ' Party spirit ' નહોતો પણ એક સાચા ગુણુને શોભે તેવો ' Sports-man-spirit ' હતો.

શ્રીરાધાકૃષ્ણની રસખસતી રસખેલડીના ગુણુગાન વગર એ ગુજરાતના ભજનીય ભક્તવર્યે કશુંએ ગાયું નહોતું. એમના ગોપી-હૃદયે એ વિના કશું ઊભર્યુંએ નહોતું. હંમેશાં રસસાગરને રસહિંચોળે દિંચતા હતા, દિંચી ભક્તિરસનાં ભાવભર્યાં રસ છાંટણું છાંટતા હતા, છાંટી અમંદ આનંદ આપતા આનંદરસની વરસતી ઝડીઓમાં વહેતા હતા, વદી પરમ પ્રેમ પયોધિ પાતળીઆમાં મનમાછલપને તરતું મૂકી રાધેશ્યામની રસખસતી રસખેલડીનાં સોદામણુ સ્વરૂપનાં દર્શનની મિલનની તીવ્ર ઊત્કંઠા રાખતા હતા.

એ ગુજરાતની ગરવી ગોપીને શ્યામસુંદરના સ્વામીત્વનું અનુપમ ગુમાન હતું. એ ગુમાનમાં ને ગુમાનમાં એણે રાધેશ્યામનાં અખંડ ગુણુ ગાયા હતા. એ ગુણુનિધિ ગિરિવરધારીના ગુણુગાનની મસ્તીમાં ને મસ્તીમાં કાઢના ગુણુ ગાયા નહોતા. ગુણુ ગવડાવનારને છોડ્યોક ના પાડી દીધી હતી. એ ગુજરાતની રસકુંજના રસીલા રસરસીઆએ વૃંદાવન-વિહારીના અખંડ ગુણુ ગાઈ ભાવભર્યા ભાવથી ભક્તિરસમાં મગ્ન બનો, નર્યા પ્રેમરસમાં પયેલા રહી, આનંદરસના કુવારા ઊડાવી, રસમંદિરને રસહિંચોળે દિંચી, રસરાસેશ્વર-રાસવિહારીના રસસ્વરૂપનાં અખંડ દર્શન કરી, અંતરે ઊભરતી અવિરત ઊર્મિઓથી, હૈયડે ઊમટતા અખંડ ઊમંગથી-હુંશમેર એ સોદામણુ રસસ્વરૂપ સાથે ગોપીભાવે જીવનભર રમી 'ભીખ-જીવન' ગાળ્યું હતું.

શુદ્ધાદ્વૈત-સંપ્રદાય શ્રી દયારામભાઈનો હૃદય રાગવી હતો. શુદ્ધાદ્વૈત-સંપ્રદાય દયારામભાઈથી મગર છે એ શુદ્ધાદ્વૈત-સંપ્રદાયનો કાડીલો કાડીનૂર પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં કૂલ્યો, ફાલ્યો, ફેર્યો ને એ મહેકન્ટા કેવડાની પરાગ પ્રસરી સારાણે ગુજરાતમાં, દિંદમાં, વૈષ્ણવ-સમાજમાં, સાહિત્ય-જગતમાં.

દયારામભાઈ એટલે શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયના કૂટ તત્વોને, ગૂઢ રહસ્યોને સાદી, સરળ ને સરસ ભાષામાં સચોટ ઊતારનાર ગુજરાતના-દિંદના રસસિદ્ધ કવિ-સમ્રાટ, દયારામભાઈ એટલે શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયનું અમૂલ્ય રત્ન, શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયનો અમૂલ્ય હીરો.

દયારામભાઈ એટલે પુષ્ટિમાર્ગના સ્પર્શમણિ. એ વેગવન્ટા, એ બલવન્ટા પારસમણિનો જોને જોને સ્પર્શ થયો છે તેનો આત્મા સાવ સોના જેવો થયોજ છે એ નિઃશંક છે. દયારામભાઈ એટલે પુષ્ટિ સંપ્રદાયનું મહામેધિર રત્ન. દયારામભાઈ એટલે શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયની રસભરી કુંજેકુંજે રસરાસેશ્વર રાસવિહારી સાથે હુંશમેર અખંડ રગનાર, શ્રી વૃંદાવનની વિલાસવતી કુંજેકુંજે અખંડ વિહાર કરનાર, શ્રી વૃંદાવનવિહારીના રસખસતા રસસ્વરૂપમાં મગ્ન થનાર, શ્રી યમુનાજીના સોદામણુ આરેથી મનોહર મુરલી છેડતા સ્વરૂપના મિલનમાં રચનાર. એ રસસ્વરૂપના દર્શન માટેનો, મિલન માટેનો, રમણ માટેનો એ ગરવી ગોપીનો દર્દભર્યો તલસાટ પાપાણી હૈયાંઓને પીગળાવી નાખે તેવો છે, કંઠણ કાળજીવાળાઓને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડાવે તેવો છે.

દયારામભાઈ ટેકી હતા. એમણે ટેક શિરસાટાનો હતો. એ ટેકને છડેચોક છાતી ઢોકીને જનતાને બતાવ્યો હતો. એ પ્રાણસમા ટેકની ખાતર એ ભજનીય ભક્તવર્ચે ભલભલા વડોદરાના ગોપાળરાવ મહેરાળ જેવા કરોડાધિપતિઓની માગણીઓને હિસાબમાં ગણી નહોતી. ગણપતિજીના આરંઢ બિપાસક ગોપાળરાવ મહેરાળનું આવેલું તેડું પાછું મોકલનાર આપણા પતોતા પરમ શુનિત શ્રી દયારામભાઈ હતા. તેડવા આવનારને પાછો મોકલ્યો. ગણપતિજીના ગુણ ગાવાની સાફ ના પાડી ‘એક વર્ષો ગોપીજન વલ્લભ નહિં સ્વામી બીજો’ એ પદ લખીને મોકલી આપ્યું.

દયારામભાઈને શ્રી રાધાવરનો અખંડ આશરો હતો. એ નંદકુમારનો દદાશ્રય થયા પછી, એ કામણુગારા કાનુડાની ભાવભરી ભક્તિ કર્યા પછી, એ રાધેશ્યામની રસબસતી રસભેલડીના પરમ પુનિત પ્રેમે પચેલા રહ્યા પછી, એ નિશ્ચેના મહેલમાં વસતા વજ્રલાડીલાનાં દર્શન થયા પછી એ કદંબ છાયેથી રસબસતી રસવાંસલડી છેડતા ત્રિભંગ લલિત રસસ્વરૂપનાં દર્શન થયા પછી એ રાસવિહારીનું રસબસતું રસસ્વરૂપ હૃદયમાં અખંડ રમ્યા કરે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય! પછી તેને શી વાતની કમી રહે! પછી તે પ્રાણસમા ટેકની ખાતર મરી શીરે તો તેમાં શી નવાઈ!

ગુજરાતની શેરીએ શેરીએ, ગુજરાતીઓના આંગણે આંગણે રસની ઊંળો બીછાળનાર, ગુજરાતજોના વદને વદને રમનાર, ગુજરાતની રસકુંજના રસિક રસચંદ્ર શ્રી દયારામભાઈ પ્રાણસમા ટેકની ખાતર એજણુ ને ચટ કહી દેતા, એક મગની બે કાડ કરી આપતા, રોકડું મલબારી પરખાવતા એમણે ટેક જવલંત છે, અનુકરણીય છે, આદરણીય છે. એમણે શિરસાટાનો ટેક જ્યાંસુધી જવલંત છે ત્યાંસુધી એ રસીઓ રસરાજવી માનનીય છે, પૂજનીય છે, ભજનીય છે.

એ નર્મદાતીરના ઢાડીલા બંસીવરને પૈસાની જરાપણ લાલસા નહોતી એમને જો પૈસાની પડી હોત તો સારી પેઢે રળી શક્યા હોત. પણ એ નાશવંત પદાર્થને શું કરે! એમને તો પડ્યો હતો રસપ્રસુર-રસરાસેશ્વર-રસસ્વરૂપમાં-તેમના દર્શનમાં તેમના મિલનમાં જ્યાં એમને રસસ્વરૂપમાં ખરેખરો રસ પડ્યો હોય ત્યાં આ દુનીઆના-આ જગતના-નીરસ-રસાભાસ પદાર્થોનો તો શો હિસાબ!!!

દયારામભાઈ જ્ઞાની હતા. એમણે એમના અગાધ જ્ઞાનનું જરાપણ અભિમાન નહોતું. બિલકુલ એ વિશાળ જ્ઞાનના અખૂટ ભંડારને લીધે એમને દીનતા વરી હતી. એ દીનતાને એમણે હોંશબેર અપનાવી હતી. એ દીનમણિ દીનતાના અખંડ ભક્ત બન્યા હતા. એમણે એમના હૃદયને વધારે દ્યાર્દ્ર બનાવ્યું હતું.

દયારામભાઈ રસસિદ્ધ કવિ હતા. ભજનીય ભક્તવર્ચ હતા, દીનમણિ દીનતાના અખંડ ભક્ત હતા, પરમ પુનિત પ્રેમે પચેલી ગરવી ગોપી હતા. દયારામભાઈને રસિકતા વરી હતી. એ રસિક રસરસીઆએ એ મનોહર રસિકતાને જનતાને જોળે ધરી હતી, એ ભાવભરી રસિકતાનું જનતાને સચોટ જ્ઞાન કરાવ્યું હતું રસરસીઆં નરનારીઓ એ ગુજરાતની રસકુંજના રસરસીઆની રસભરી રસિકતા પર વારી જતાં હતાં, વારી જાય છે ને વારી જશે.

દયારામભાઈ એમના સગયમાં એક અળેડ કવિ કરતાં ભજનીય ભક્તવર્ચ તરિકે વધારે પૂજતા હતા જ્યાં ત્યાં એમને અનુપમ માન મળતું હતું. છતાં એમને તલભાર પશુ, રતિપૂર-પશુ અભિમાન નહોતું. દરેક સભામાં, દરેક જલસામાં એમનું સ્થાન અળેડ હતું. એમના વગરની સભા, એમના વગરનો જલસો ભાગ્યેજ થાય! એમના વગરની સભા, એમના વગરનો જલસો એટલે શરહ પુષ્પિમાના રસચંદ્ર વગરની રાત્રિ! હજારોનાં શિર એમના ચરણમાં ઢગતાં હતાં. એમનો પરમ પુનિત આત્મા દરેક દરેક ભાવુક આત્માને, એકેએક રસિક આત્માને આકર્ષતો હતો. એ ભાવુક આત્મા, એ રસિક આત્મા એમના દ્યાર્દ્ર હૃદય તરફ, એમના ભાવભર્યા આત્મા તરફ સહસા ઢળી પડતો હતો. ઢળી પડી એકીટશે નિદાળી વંદન કરતો હતો. એ ભાવભર્યા વંદનમાં ભાવુક આત્માની ભાવુકતા, રસિક-આત્માની રસિકતા ક્યમે કરી જરાએ છૂપી રહી શકતી નહોતી. હજુએ હજારો ભાવુકોનાં, પૂજકોનાં, પ્રશંસકોનાં, રસિકોનાં મરતકો ભાવભર્યા ભાવથી, જ્ઞાનભર્યા વહાલથી, અંતરે ઊભરતી ઊર્મિઓથી, હૃદયે ઊઘરતી ઊત્તરથી હોંશભેર એ રસીલા-રસમેધના ચરણમાં સહસા ઢળે છે.

હજારો ભાવુકોએ પારસમણિના સોદામણા સમાગમથી વેળણવો થયા હતા. એમણી શિષ્યમંડળીમાં ધણા શિષ્યો હતા. પદ શિષ્ય-રણછોડભાઈ હતા રણછોડભાઈ પર શ્રી દયારામભાઈની અસીમ કૃપા હતી. હંમેશાં અમીરસ ઝરંતી આંખલડીએ નિદાળી એ ભજનીય ભક્તવર્ચ એમણા લાડીલા રણછોડભાઈ પર અખંડ કૃપા વરસાવતા હતા. નિત્ય લીલામાં જવાની તૈયારિ વખતે રણછોડભાઈએ જ્યારે એ ભજનીય ભક્તવર્ચની ‘પાદુકાનું’ પૂજન કરવા માટે આપવા દીનવદને માગણી કરી ત્યારે પોતે આજ્ઞા કરી કે “પરમ ભગવદ્દીય-જાણીને તમે મારી સેવા કરી તેથી કાંઈ હું ગુરૂ ન જ કહેવાઈ. હું તો શ્રીમદ્દલભાચાર્યજીના દાસનો દાસ છું ને હંમેશા તેજ રહેવા માગું છું.” આ પ્રમાણે એઓ શ્રીએ મધુરી વાણીમાં શિષ્યામણુ આપી ને શ્રી મદ્દલભાચાર્યજી પ્રત્યેનું, તેમના-દાસ પ્રત્યેનું પોતાનું દાસ પાતું છટે ચોક બતાવ્યું, પાદુકા ન આપી તે ન જ આપી. એ ભજનીય ભક્તવર્ચે એમણા લાડીલા શિષ્યને દક્ષતે મુખડે. હૃદયની ઉલટથી. અંતરે ઊભરતી ઊર્મિઓથી, હોંશભેર આશીર્વાદ આપ્યો, જે આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે વર્તવા કહ્યું. એ લાડીલા શિષ્યે જીવનભર એ ભજનીય ભક્તવર્ચની આજ્ઞાઓને જરા પણ ઉઘાપી નહિ.

દયારામભાઈનું હૃદય ભક્તિરસથી સોદાતું હતું, પરમ પુનિત પ્રેમરસથી મલકતું હતું, આનંદ રસની વરસતી ઝડીઓથી રેલાતું હતું. એમનું હૃદય ગોપી-હૃદય બની ગયું હતું. એ ગોપી-હૃદયનો ગુંજતો મંજુલ રવ, એ ગુજરાતની ગુણિયત્ત ગુજરાતણનો, એ ગુજરાતની કાડીલી કાયલનો ટહુકતો ટહુકાર હજારોના હૃદયમાં ટહુકી રહ્યો હતો. એ ગુંજતા મંજુલ રવનું, એ ટહુકતા ટહુકારનું આકર્ષણ અનુપમ હતું.

ભાવભર્યા ભાવથી ભક્તિરસમાં ભીંજી, પરમ પુનિત પ્રેમરસમાં અખંડ મમે બની, અમંદ આનંદ આપતા આનંદરસની વરસતી ઝડીઓમાં વહી, પરમ પુનિત પ્રેમપયોધિ પાનળી-આમાં મનમાછલજાને તરવું મૂકી, “ગોપી - ભાવે” “ભીષ્મ - જીત” જીવી એ રસીલા રસમેધે હજારોને જીવન જીવી જાણતાં શિખવી એમનાં જીવનને અનેરો ઓપ આપી ઉજમાળ્યાં હતાં.

દયારાગભાષ્યએ એમણું ઘડપણ જો ડભોધમાં ન ગાળ્યું હોત તો ? તો એ વંદાલભરી વૈષ્ણવતાની રહીસહી નિશાની જરાએ દેખ્યામાં ન આવત, એ ભાવભર્યા ભક્તિરસની દહેરાતી દહેરોનો અનુભવ ન થાત, એ પરમ પુનિત પ્રેમરસના નર્પા ધુંટડા પી ન શકાત, એ શુદ્ધ પ્રેમરસની નરી પ્રેમભરી મસ્તી જરાએ દાઢી દીસત નહિ, એ અખંડ આનંદ આપતા આનંદરસની ઝડીએ કદિયે વરસત નહિ ! ! !

દયારાગભાષ્યએ ઘડપણમાં દર્ભાવતીમાં વાંસો કરી હજારોને ભક્તિમય જીવન જીવતોના સાચો બોધ આપ્યો હતો. એ અમુલા બોધને પ્રદણ કરી ભાવુક આત્માઓ ભક્તિભર્યું જીવન જીવી કૃતાર્થ થયા હતા. દયારાગભાષ્ય આમજનતાના હૃદયરાજવી બન્યા હતા. આમજનતા હંમેશાં એમના તરફ આકર્ષાતી હતી એ જુજનાતના કેડીલા બંસીધરે આમજનતાની નાડ પારખી, જનસમુદાયની રૂપ સમજ, ગુણિયસ ગુજરાતણોનું હૃદય જોળખી, માનવ-સમુદાયને રચે તેવાં, આમજનતાના કંઠમાં વસે તેવાં, રસરસિય-ગુજરાંતણોના હૃદયમાં અખંડ રહે તેવાં ધોળ-પદો-ગરખીઓ રચી, રચનામાં અનુપમ સ્વનવટ કરી રસરસીઆં નરનારીઓનાં હૃદયને થનગત થનગત નચાવ્યાં હતાં, ડોલવ્યાં હતાં, બહેલવ્યાં હતાં

પરમ પુનિત પ્રેમરસના નર્પા ધુંટડા પાનાર, ભાવભર્યા ભાવથી ભક્તિરસમાં અખંડ ભીંખએલા રહેનાર, આનંદરસની અવિરત વરસતી ઝડીઓમાં સદા વહેનાર, રસમંદિરના રસદિયોળે હંમેશાં દિગ્ગનાર, આર્તનાદનાં, વિનવણીનાં અતિ કરણ પદો ગાઇ ભાવભર્યા ભાવથી રસજસતા રસસ્વરૂપનાં સોદામણાં દર્શન કરનાર, 'ગોપી-ભાવે' 'ભીષ્મ-જીવન' જીવનાર, ગંધી ગરખીઓના અંતૂટ મંજુવરવથી રસરસિયેણુ ગુજનાતણોને થનગત થાગત નચાવનાર, દીનભાવે દયાર્દ્ર રહેનાર, સાહિત્યકાશના રસીલા રસચંદ્ર, સાહિત્યવાદિકાના રસિક રસમાળી 'શ્રી દયારાગભાષ્ય' સંવત ૧૯૦૬ ની મહા વદી પાંચમને દિવસે રથૂલ-દેહને ડભોધમાં છોડ્યો હતો. પરમપુનિત ભાવુક આત્મા ભાવભર્યા ભાવથી, અંતરે ઊમરતી ઊર્મિઓથી, હૃદયે ઊમરતા અવિરત પ્રેમથી, હાંસભેર રાધેશ્યામની રસજસતી રસખેત્રડીનાં દર્શન કરવા, એ સોદામણા રસસ્વરૂપ ॥ ગોપી-ભાવે અખંડ સેવા કરવા આદ્યો ગયો હતો.

તે વખતનું ડભોધ એટલે ભગનીય ભક્તવર્ચવિહોણું ડભોધ, ગુજરાતની ગરવી ગોપી વિનાનું ડભોધ, ભક્તિ, પ્રેમ ને આનંદરસની વરસતી ઝડીઓ વગરનું ડભોધ, માથાના શિરતાજ-વિહોણું ડભોધ, શરીરના પ્રણ વગરનું ડભોધ. તે વખતે હજારોના આત્મા રડી રહ્યા હશે ! તે વખતે હજારોની આંખમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુ સરી પડતાં હશે ! આંસુની એકધારી ધારાઓ વહી રહી હશે ! હજારોએ કટપાંત કર્યાં હશે ! હજારો ટળવળ્યા હશે ! પણ તે શા કામનું ! હવે તે ક્યાં !

દયારાગભાષ્ય એટલે સંસારના સારા તરમા પ્રવાહોના પેખનાર, સામજીક રૂઢિઓના જાણકાર, મીઠનસાર મુસાફર, પરમપુનિત પ્રેમ પેખનાર, ગોપી-ભાવે ભાવભર્યું-ભક્તિભર્યું-ભાવનામય-‘ભીષ્મ-જીવન’ જીવનાર, દીનમણિ દીનતાએ આર્દ્ર બનનાર, ગોકુલના કામણુગારા કાનુડાની, યમુનાતટના બંસીધરની, કદંબછાંચેથી ગુંજતી મુરલી છેડતા ત્રિસંગ લલિત કાટિ મન્મથ રસરાસેશ્વર રાસવિદાગીની રસખરસતી રસવાંસજીનો મંજુવરવ સુણાવનાર, ભાવભર્યા ભાવથી-ભક્તિરસની દહેરામાં અખંડ ભીંખએલા રહેનાર, આનંદરસની ઝડીઓ વરસાવનાર, માધુર્યરસનું પાન કરાવનાર, ગુર્જર સાહિત્ય-વાદિકાના રસિક રસમાળી.

દયારામભાઈ એટલે રાસધેલડી-રસધેલડી-ગરબે ધૂમતી ગુણિયલ ગુજરાતણોને ગરવી ગરબીઓનું દાન કરનાર, યુવનોને આત્મીય ધ્યેય બતાવનાર, પોતાનું સચોટ મંતવ્ય છડે ચોક રજી કરનાર, સાહિત્યકારોને ઊત્તમમાં ઊત્તમ સાહિત્યનો અખૂટ વારસો આપનાર, અરે!, દરેક ચિતા પારવારે પીગએલા આત્માને આત્મોત્તિનો સરળ, સાદો ને સચોટ રસ્તો બતાવનાર, નિષ્કામિક ધ્યેયની સાચ સાચી સમજણ પાડનાર, લોક-જીગરને જીતનાર, લોક-દર્દને અચૂક પારખનાર, લોક-હૃદયને વલોવી નાખનાર, એમના કલેજને કારી નાખનાર, એમના અંતરને બહેલાવનાર, રસરસિયેણુ ગુજરાતણોને ધનગન ધનગન નચાવનાર-ગુજરાતના કોડીલા બંસીધર.

દયારામભાઈ એટલે નર્મદાતીરની ગરવી ગોપી. ગુજરાતની ગુણિયલ ગુજરાતણુ. રસરસિયેણુ ગુજરાતણોનું કોડીલું સંગીત. એ સંગીતનો આલાપ અંતરો છે, એના ટહુકા મધુર છે, એના સૂર મીઠો છે, એની હલક દર્દભરી છે, એની રમઝટ મનેરંજન છે, એની જમાવટ અખંડ છે. એ સંગીતના તારનો ઝણઝણાટ હજારોના અંતરો બહેલાવે છે, હજારોના હૃદયને ધનગન ધનગન નચાવે છે, હજારોના મસ્તકને ડોલાવે છે, હજારોના કાળજડાંને કારે છે.

દયારામભાઈ રસરસિયેણુ ગુજરાતણોના હૃદયે ગુંજ્યા છે, રાસધેલડી સુંદરીઓના કંઠે દબ્યા છે, ગરબાધેલી વનિતાઓના વદને વસ્યા છે, ગરબે ધૂમતી ગુણિયલ ગરીઓના મધુર મુખડે ટહુકી રહ્યા છે. દયારામભાઈ એટલે રાસધેલડી ગુજરાતણોના હૃદયરંજવી.

દયારામભાઈ એટલે માનવહૃદયના એકેએક હાવભાવનું અચૂક અવલોકન કરનાર, અવલોકન કરી તેને તેજ સ્વરૂપમાં મૂકનાર, મૂકી તેમાં મગ્ન બનાવનાર, તંબુરાના તારના ઝણઝણાટથી, ટાકિલશા ટહુકતા મંજુલરવથી લોક-હૃદયને જીતી લેનાર ગુજરાતના અજોડ, અદર્શ સાચા ને સર્વોત્તમ સંગીતકાર.

દયારામભાઈ એટલે ગુજરાતની કુંજે કુંજે ગુંજતા, ગુજરાતની શેરીએ શેરીએ ટહુકતા, ગુજરાતીઓના સોહામણા આંગણે આંગણે સોહતા, ગુજરાતીઓના હૃદયે હૃદયે વસતા, ગુણિયલ ગુજરાતણોના પરિભ્રમે પમરતા વદને વદને રમતા, ગરવી ગરીઓના હૃદયે હૃદયે અખંડ ગુંજતા, ગુર્જર-રમણીઓના હૈયડે હૈયડે પિરાજતા નર્મદાતીરના કોડીલા બંસીધર.

દયારામભાઈ એટલે ગુજરાતની રસકુંજનો રસીલો રસરસીઓ. એ રસિક રસરસીઓએ શ્યામસુંદરની મનોહર-મુરલીના ગુંજનમાં અખંડ મગ્ન બની, એ રસમંજરી રમવાંસલડીના રસભર્યા ગુંજનને સચોટ ઝીલી જે રસની રેલમછેલ રેલવી છે, ગુજરાતની શેરીએ શેરીએ, ગુજરાતીઓના આંગણે આંગણે જે અજગ ધૂમ મચાવી છે-તે ખરેખર!, હૃદય-સ્પર્શી છે, મનોહર છે, હૃદયને સોંસરં વીધી નાખે તેવી છે, હૃદયનાતારને એકતાન કરી એકજ સૂરમાં વગાડી, રસમસ્ત આત્માને હળવે હળવે નચાવે તેવી છે. એ રસભરી મુરલીનું રસગુંજન ગુજરાતની શેરીએ શેરીએ ગુંજ રહ્યું હતું, રસીલી ગુજરાતણોનાં વદને વદને વસી રહ્યું હતું, ગરવી ગરીઓના કંઠે દબી રહ્યું હતું, રાસધેલડી સુંદરીઓના રસિકહૃદયે ટહુકી રહ્યું હતું.

દયારામભાઈ એટલે રાધેશ્યામની રસમસતી રસમેલડીને રસમંદિરને રસદિગ્ધોળે દિગ્ધનાર, એ મનોહર-રસમેલડીના અથાગ વિરહથી થના અડીક દર્દમાં હંમેશાં ખૂરનાર, એ સોહામણી રસમેલડીના અખંડ દર્શન માટે રાત-દિવસ તલસી ગોપી-ભાવે બીળમ-જીવન જીવનાર,

એ તલસાટના નાદમાં સ્વાગસુંદર ગિરિવરધારીને મીઠાં મીઠાં મહેણાં મારનાર, એ મહેણાંનાં મધુરાં મહેરામણમાં મસ્ત બનનાર ગુજરાતી રસકુંજના રસીલા રસ સીમા.

દયારામભાઈ સદાએ આનંદરસમાં મગ્ન રહેતા. રાધાકૃષ્ણની રસજસતી રસખેલડીનાં સારી રીતે ગુણ ગાઇ માધુર્ય રસની અખંડ ઝડીઓ વરસાવતા. રાસવિહારના સોહામણા સ્વરૂપ વિના એમણા ગોપી-હૃદયે કોઇ અખંડ વસી રમ્યું નથી. રાધેશ્યામની રસીલી રસખેલડીનાં ગુણગાન વગર એમણે કશુંએ ગાયું નથી. એ વગર એમણા ગોપી-હૃદયે કશું ઊભર્યુંએ નથી.

દયારામભાઈ સદાએ રસસાગરને રસહિંચેળે હિંચતા. રસમંદિરમાં ખિરાજતા. એક સાચા રસજી તરીકે રસરાજશ્વર-રાસવિહારીના સોહામણા સ્વરૂપના દર્શનની, વૃંદાવન વિહારીના મિલનની, કદંબ છયેથી મુરલી છેડતા ત્રિભંગલલિત રસસ્વરૂપ સાથેના રમણની અંતિમ-અભિલાષા સેવતા. એ જ અભિલાષાના સેવનના પૂરમાં, પૂરે વહેતા ઊમંગમાં, હિમંગે ઊભરાતા પ્રેમમાં, પ્રેમે ઊભરતા ભક્તિરસમાં, ભક્તિરસે ઊછળતા આનંદરસમાં ફક્ત જોઈ શકાશે એમના રસમગ્ન આત્માને રસકુંજ શી ગરબીઓમાં.

દયારામભાઈના રસજસતા સાહિત્યનું ઝોળખાણુ કરાવવું એ સૂર્યના અખંડ પ્રકાશને બતાવવા જેવું છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણો અખંડ અંધકારમાં ઢાક્યા રહેતા નથી ને પોતાના પ્રકાશ જગતને આપે જાય છે તેમ એ ગુજરાતના જ્યેષ્ઠ સાહિત્યકારનું રસજ્યોત સાહિત્ય દરેક આત્માને દરેક વખતે કાંઈને કાંઈ આપે જાય છે, સંચોટ લખણાઓ આપી તેની એકેએક શાંકાઓ દૂર કરે છે, આત્માને શુદ્ધ સુવર્ણ જેવો બનાવે છે, સાવ સોના જેવો બનાવી લાવજ્યું ભક્તિજ્યોત જીવન જીવતાં શિખવો જીવનને ઊજમાળે છે. એમના દર્દમયાં સાહિત્યની ઊંડી છાપ, એમણા લાવજ્યાં ભક્તિપૂર્ણ સંહાણ હૃદયની સાવ સચી સાખ હંમેશાં કરી જતી રહેવાની નથી, કોઇ કાળે ભૂંસાઇ જવાની નથી, ભલે એના પર આંધી ફરી વળે ! પણ જેમજેમ વખત જતો જશે તેમતેમ સૂર્યના કિરણોની પેઠે અખંડ અંધકારને ભેડી વધારે ને વધારે પ્રકાશ આપતાં જશે એ પ્રકાશથી આત્મા સાવ સોના જેવો થઇ જશે, એનાં અજ્ઞાનનાં પડળો એક પછી એક ફડોફડ ઊતરી જશે, એની આંધી આગોઆપ જતી રહેશે, એ શુદ્ધ ખેતરો આત્મા રસમંદિરને રસહિંચેળે હિંચશે.

એ ગુજરાતના કોડીલા અંસીધરે જેટલું માત્ર હૃદયને ઝોળખ્યું છે તેનાથીએ વધારે એ ગુજરાતના રસીલા રસરસીઆએ સ્ત્રી-હૃદયને પેછાવ્યું છે, એ લાવજરી પિછાનને કથનમાં ઊતારી છે. એ મનોહર ઝોળખાણું જનતાને ખેળે મૂકી છે. એ રસઝરી પિછાનમાં મગ્ન બની ગરવી ગુજરાતણા એમણા પર વારી જાય છે. એ ગુજરાતી-એ ગુર્જર સાહિત્યની રસજસતી રસકુંજના રસરસીઆનાં આવારણાં લે છે.

દયારામભાઈની કવિતા એટલે લોકદર્દની કવિતા, લોકહૃદયની કવિતા, સ્ત્રી-હૃદયની કવિતા એમણાં અદીઠ દર્દની કવિતા, એ અદીઠ દર્દથી થતા હાવભાવની કવિતા, એ હાવભાવથી થતા અથાગ વિરહની કવિતા, એ વિરહથી થતા અકથ્ય દુઃખની કવિતા. એમણી વાણીમાં વિરહ ને તાપકલેશના તણુખા ઝરે છે એમણી કવિતાએ હજારોને માનવતાના પાઠો પઢાવ્યા છે, હજારોને માનવતાને પથે પ્રયાણ કરાવ્યું છે, હજારોને જીવન જીતી જાણતાં શિખવ્યું છે, હજારોના જીવનને ઊજમાળ્યાં છે.

દયારામભાઈએ વહેવા દીધું સાહિત્યને સાદી, સરળ, સચોટ ને રસભરી વાણીમાં, સામાજિક, ઐતિહાસિક, રૂઢિબદ્ધ આખ્યાનોમાં, કર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યાદિ સ્થાનોમાં, પ્રેમ-ભક્તિ દીનમયી વાણીમાં, માધુર્ય સ્વરૂપી રસકુંજશી ગરબીઓમાં. સાહિત્યનું સુંદર સર્જન એજ સાહિત્યકારનું સાક્ષરત્વ. સાહિત્ય વગરનું સંગીત લુપ્ત લાગે છે, સંગીત વગરનું સાહિત્ય સૂનું દીસે છે. સાહિત્ય સંગીતનું એકીકરણ એટલે ત્યાંથી આનંદરસની ઝડીઓનું વરસવું.

દયારામભાઈને ભાષાશુદ્ધિ માટે ઘણું માન હતું. એમણું ગુજરાતી-સાહિત્ય એટલે ગુજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ નમૂનો. એમણું ભાષાજ્ઞાન વિશાળ હતું. એમણે એકંદરે અગીઆર ભાષામાં સાહિત્યનું રસભર્યું સર્જન કર્યું હતું. “ ગિરિધર મુંજ્યો પ્રાણ, તુંહી સાંવલડાં પ્યારા ” એ લીટીથી શરૂ થતો અગીઆર ભાષાનો છપ્પો એમણા અગાધ જ્ઞાનની સાવ સાચી સાખ પૂરે છે.

“ અગીઆર ભાષાનો છપ્પો ”

“ ગિરિધર મુંજ્યો પ્રાણ તુંહી સાંવલડાં પ્યારા;

માદર પિદર બિરાદર દુશ્મન ખલક ખિસારા;

માટા મચિ વિનિપૂ સ્વામી છકડારા;

જાણી જીયકી પીર મનોરથ પૂર્યા માહારા;

હરિ નકો કુણાયા પ્રેમ વહે તમેવ સ્વામી નિરંતર;

નંદ મહેરકે પુતવા દયા પ્રભુ થાકી દાસી કાંઇ ડર. (રસિકરંજન)

એમણો અક્ષર-દેહ અખૂટ છે, એમણો અક્ષર-દેહ એ એમણા દ્વાર દેહનો અરિસો છે. એમણું સાહિત્ય દરેક ભાષામાં, એકેએક રાગમાં ને દરેક તાલમાં માલમ પડે છે. છતાં વધારે ખુબી તો એ છે કે એમણું રસબસતું-દર્દીભર્યું સાહિત્ય દરેક ભાષામાં હોવા છતાં એક ભાષાના કથનમાં બીજી ભાષાને શંભુમેળો થએલો જોવામાં આવતો નથી. એમણું ગુજરાતી ને હિંદી સાહિત્ય વિશાળ છે. ફારસી ભાષામાં તરેહ તરેહના રેખના, પીસતા ને ગજલો છે. દક્ષિણી સાહિત્યમાં પદો, અઝગો ને લાવણીઓ છે. પંજાબી, મારવાડી, મેવાડી વગેરે ભાષાઓમાં પદો, હુમરીઓ, ગજલો, ફરખા વગેરે છે. આ વગર બીજું સાહિત્ય તો જુદું ! આ તો એમણા અથાગ-સાહિત્યમાંનું કાંઈક ! પણ એટલું તો હું બેઘડક કહી શકીશ કે એમણું દરેક ભાષાઓનું કથન હૃદય-સ્પર્શી છે, લાવણ્યુ છે, હૃદયના તારને ઝણઝણાવી નાખે તેવું છે, અંતરે ઊંઘરતી ઊર્મિઓને બહેલાવે તેવું છે, આત્માને ઊંડાણે ગુંજી રહે તેવું છે, હૈયે ઊમટતી આશાઓને સંતોષે તેવું છે, રસિકોના મરતકને હળવે હળવે ડેલાવે તેવું છે.

“ ચેત ચેત મન ચપગ થતે કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની ” એ લીટીથી શરૂ થતી ચેતચણી જનતાને એક અજોડ ચાખખાશપ છે. જે વાંચે તેના દીક્ષમાં સચોટ ઠર્યા વગર રહેજ નહિ. તેના હૃદયમાં તેમાં આલેખેલી શિખામણો, તેમાં વર્ણવેલી દર્દીબરી કહાણી રમી રહ્યા વગર રહેજ નહિ. દરેક પ્રકારની શિખામણો આપતાં પોતે કવે છે.

“તે માટે મહાઈં ઇશુ કરીને ગે.વિંદના ગુણ ગાની રે;
આ માયા મમતા મૂકીને તું તહાઈં ચેતી જની રે.

x x x x

માટે કોટિ કલ્પના કાહાડી ગાની શ્રી ગોવિંદરે;
એ દાસ દયાના પ્રભુ ભજતાં થાશે અખિલાનંદરે.”

એ રસિક શિરોમણિનાં નીનિ ભક્તિ ને શિક્ષાઓનાં પદો ધણાં છે એકેએક પદમાં દાખલા દલીલો આપવાની એઓશ્રીની શક્તિ અસાધારણ છે. ઉંચે રસ્તે જતી જનતાને સીધે રસ્તે દોરે છે. એમનાં જીવનને ઉજમાળે છે.

‘મોટાનું વચન સુખ ધામ, કૃતિ રીતે કરીએ;
મોટા કરે ચાહાય તે કામ, આપણુ તો મરીએ.”

આ પદમાં એઓશ્રીએ સચોટ દાખલા ને હૃદયમાં ઠસી જાય તેવી દલીલો આપી જનતાને ખેડુડુ કાર્ય ન કરે. ઉપદેશ આપ્યો છે. મોટરાંઓએ કરેલાં કાર્યો જતાવ્યાં છે. તેમાંનું એકાદ કાર્ય તું કરીશ, પણ તારાથી ખીમ્મ કામો નહિ થઈ શકે. માટે હું તને લાખ વાતની એકજ વાત કહું છું.

“માટે પ્રમાણુ પાંથે ચાલતું, ને ભજવા શ્રી ગિરિવર ધારીરે;
મોટાની ગતિ મોટા જાણુ, દયા દીનતા સારી.
કૃતિ રીતે કરીએ.”

ગુજરાતી કવિઓમાં સ્ત્રીહૃદયને સચોટ પિંછાન્યું હોય એમની અકથિત વેદનાને અણી હોય, એમના હાવમાવનું આખેહૂમ મનન કરી કવનમાં સાંગોપાંગ બિનાયું હોય તો તે શ્રીદયારામભાષ્ટનેજ આભારી છે દયારામભાષ્ટ એટલે સ્ત્રીહૃદયના જાણુનાર. ગુર્જર સાહિત્યની રસકુંજની રસભરી ગરખીઓ સાચ સાચી સાખ પૂરે છે રક્ષમણિદરણમાં પણ આ વસ્તુ જોઈ શકાશે.

“એ તો નાથ સંભારે, ને નિઃશ્વાસ મૂકે;
રાત દિવસ કાહાટે રોધનેરે.

x x x

અત્ર નાં ભાવે ને નિંદ્રા નાં આવે;
કહેવાય નહિં દુખ કોઈનેરે.”

(રક્ષમણિદરણ)

કટાક્ષ ફેંકવામાં દયારામભાષ્ટ કોઈપણી ગાંજ્યા જાય એમ નથી. શિશુપાલને માટે જે કટાક્ષ ફેંકવામાં આવ્યા છે તેમાં એમણે હદ હરી નાખી છે.

“એ તો આવ્યો છે કેડ, પણ જશે માથે બોડ;
ધિકાર ફટ એના ભાગ્યમાં રે.”

(રક્ષમણિહરણ)

એકે એક વિદ્યામાં પારંગત થયા હોઈએ, દરેક પ્રકારની કલાઓ જાણતા હોઈએ, જનતા આપણને માન આપતી હોય, જનતા આપણને જોવા ઊભરાતી હોય, જનતાને ખોધ આપતા હોઈએ,—આ બધું હોય—પણ પ્રભુને ન ઓળખતા હોઈએ, પ્રભુને ન ભજીએ તો આ બધું એકડા વિનાના મોડા જેવું જાણવું.

“સોમણ તલથી શું સચું, રહ્યું અંધારું ઘોર,
રહ્યું અંધારું ઘોર, ચતુર્દશ વિદ્યા ભણીઓ.
જ્ઞાનકળા રતિકળા, શૂર પણ તું અગ્રણીઓ;
કરન પ્રખોધ વિચાર સકળ, ગુણસાગર આતુર.
સમસ્ત કવિ અમર દયા, સૌ જોવા આતુર;
પણ આતુર થઈ ફલ સર્વ તું, જો ભજ્યા ન નંદકિશોર.”

સોમણ તલથી..... (૧૩)

શું જાણે વ્યાકરણી, એ વસ્તુને, શું જાણે વ્યાકરણી. (૧૬)

મુખ પર્યંત ભયું ધૃત તદપિ, સ્વાદનાં જાણે એ અરણી,
એ વસ્તુને ... (૧)

મુંદર રીતે શાક વધાયું તોહિ, ભોગ નાં પામે ભરણી,
એ વસ્તુને..... (૨)

અંતર માંહે વસ્યો અગ્નિ, પણ આનંદ પામે ન અરણી,
એ વસ્તુને ... (૩)

નિજ નાભીમાં કસ્તુરી તેથી, હર્ષ નાં પામે હરણી,
એ વસ્તુને..... (૪)

દયો કહે ધન ડાર્યું ઘણું જથમ ધનવંત કહાવે ન ધરણી,
એ વસ્તુને..... (૫)

જેઓ ફાંકો રાખતા હોય કે અમાન જોવા કોઈ વિદ્વાન નથી, અમારા જોવા કોઈ પૂજતા નથી, અમે જેટલું જાણીએ છીએ તેટલું બીજા જાણતા નથી, અમેજ દરેક વિદ્યામાં, દરેક કલામાં પારંગત છીએ, જગતમાં રહેલી એકેએક વસ્તુઓના અમેજ જાણકાર છીએ—તેઓએ આ પદ ખાસ મનન કરવા જેવું છે.

રાગ સરંગ : — હોરી : —

“ મુજને અડશે મા, આઘા રહો અલબેલા છેલ્લ અડશે મા. (ટેક)
 અંક ભર્યાના સમ ખાઓ તો, અધરતણો રસ પાઉં, લાલ;
 પણ નંદકુંવર કાળા છો, અડતાં હું કાળી થઈ જાઉં, માટે અડશે મા...(૧)
 તું મુજ અડતાં શ્યામ થાશ, ત્યારે હું ક્યમ નહિં થાઉં ગારો;
 ફરી મળતાં રંગ અદલાબદલી, મુજ મોરો તુજ તોરો;
 વામા વઢશે મા, મળ્યા વિના નહિં ચાલે—વામા વઢશે મા...(૨)
 કાળી થયાનું કળ નથી, પણ લગન લોકમાં ઠરશે લાલ;
 આ લઘુવયમાં લાંછન લાગ્યાથી, બીજો વર ક્યમ વરશે. માટે અડશે મા...(૩)
 બીજા વરનું કામ શું છે, હું વર વહુ તું ધન્યા;
 જેનું લાંછન તેને વરીએ, એમાં શો અન્યા. વામા વઢશે મા...(૪)
 સુણી એમ હરિવદની હસી ભેટ્યાં, પ્રતિઉત્તર નાં દીધો.
 હોળીની હાંસી મીસે, દયા પ્રિતમ બેઠે આનંદ લીધો. માટે અડશે મા...(૫)

આ સારંગની હોળીમાં એ ગુજરાતની રસીલી રસકુંજના રસિક રસરસીઆએ આડો આંક વાળી દીધો છે. શ્રીશ્યામસુંદર ને શ્રીરાધિકાજીના પાત્રમાં પોતાના ગોપીહૃદયનો ભાવભર્યો ભાવ પ્રકટ કર્યો છે. સંવાદમાં હાસ્યરસની ઝગક દેખા દે છે.

જીવ ગફલતમાં પડી ગયો છે. પ્રભુનું નામ રમણ બૂલી ગયો છે. પ્રભુના સાથેનો મંત્રબંધ વિચરી ગયો છે. એ જીવને સરળ રસ્તો બતાવે છે.

“ એાર ખાતમેં દીલ નહિં દેના, નિશદ્દિન સતસંગતમેં રેહેના;
 જો કછુ આય પડે સો સહેના, દયા નામ રટ કર ચિત્ત ચિંતન-મદન મોહન ફાંકડા.”
 ગફલત ટોટા બડા બહાવરે કયોં ગફલતમેં પડા ભલા.

એ ભજનીય ભક્તવર્ય આથી વધારે શું શિક્ષા આપે. આથી વધારે સરળ રસ્તો કયો બતાવે. એમાં ધણું બતાવ્યું છે. ટુંકાણુમાં પતાવી દેણું છે. ગાગરમાં સાગરને ભર્યો છે. જગતની કાષ્ઠ પણ વસ્તુમાં મનને પરોવવું નહિં. હમેશાં સંતસમાગમ કરવો. શ્રીમદ્વાપ્તભુજની આજ્ઞા પ્રમાણે જે જે દુઃખો (લૌકિક તેમજ અલૌકિક) આવી પડે તે ધીરજ રાખીને હમતે મુખડે-ઉછળતે હૈયે સહન કરવાં. પ્રભુની સેવા કરવી. પ્રભુ નાખનું રટણ કરવું. પ્રભુનું જ ચિંતન કરવું.

પ્રભુનું ભજન કરવામાં, પ્રભુના ગુણ ગવામાં તને પૈસો બેસતો નથી, તારા હાડકાંની હુંડી થતી નથી તે છતાં જો તું પ્રભુનું ભજન નહિં કરે તો મારે તને કહેણું પડશે કે તારા કર્મના કાળા છે-માટે તું શ્રીકૃષ્ણને ભજ-

“ હામ નાં લાગે, ને હાડ નાં લાગે, ગાતાં ગાવિંદ ગાપાલા;
 હથો કહે તોહે લજન નાં લાવે ત્યારે, ત્હારે લલાટે લખ્યા હહાળારે”-શ્રીકૃષ્ણ શે' નાં લજે.

x

x

x

“ એવા કરુણાનિધિ સમર્થ શ્રીનાથજી દાસ દયાના પ્રીતમ પ્રાણ આધાર જો;
 એને મૂકી અન્ય તણા આશ્રય કરે, તે નિર્ભાંગી મુરખના સરદાર જો.”

અન્યાશ્રયીને શ્રીદયારામભાઈ આથી વધારે શું કહે શ્રીદયારામભાઈ તો ચોખ્ખું જ કહે છે.
 શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર વગર મારે તો કોઈ જ નથી.

“ રાધાખરસોં જો બને, તામેં હુમકો સ્વાદ;
 દયા બને જો ઓરસોં, હુમરે હર પરસાદ. ”

એ રસખસતી જુગલ જોડીના સ્વરૂપને સમજીએ. શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અને શ્રીરાધિકાજી બન્ને એક જ છે. બન્ને એકમેકના આત્મા છે.

“ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભાવતી સુતા, સકૃત વસ્તુતા; શ્રીરાધાજી અસુ-અવિનાશીયે,
 કૃષ્ણ આત્મા શ્રીરાધિકાજીયે. ”

ત્યારે એમણે બે સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું શું કારણ? આનો જવાબ આપી એ લજનીય
 ભક્તવર્ચ શું માગે છે તે જોઈએ.

“ શુભરૂપ લીલા સાદી, ભક્ત ગોડ વાદી, સદા શ્રીવૃંદાવન વિલસીતા, અખિલ
 જગતાયે જનુની પિતા; માલા ઘાતી પ્રેમે દદ ભક્તિ, વ્યસન આસક્તિ, કલુની પ્રભુ
 શરણાગતિ આપુલા, અવિદ્યારૂપી કાહાણી બતા; દાસાનુદાસ દયારામ, યુગલાચા
 શુભામ, મહણે યશદ્વાર પુઠે નિજ ઉભા. ”

ચરન કમલી માઝી મતિ લુભાયા વૃષમાનુ-સુતા. (૪)

શ્રીદયારામભાઈ શું માગે છે તેનો વિચાર કરો. જગતમાં રહેલી નાનકડી વસ્તુથી માંડીને
 મોક્ષ સુધીની કોઈ પણ વસ્તુ માગતા નથી. ફક્ત જુગલ સ્વરૂપની દદ ભક્તિ માગે છે. પ્રેમ-
 આસક્તિ ને વ્યસન માગે છે. દદ શરણ માગે છે. માયાનો દાસ નહિ બનવા દેવા વિનવે છે. એ
 બલારને દદયમાંથી કાઢી મૂકવા પ્રાર્થે છે. જુગલ સ્વરૂપનો દાસ બની યશગાવા દીનતાપૂર્વક
 માગણી કરે છે.

“ રાધિકે ત્હારે પ્રેમે હું મોહ્યો ” એ ગરબીમાં બન્ને સ્વરૂપ એક જ છે તે સરળ ભાષામાં
 જણાવે છે.

“ તું તે હું ને હું તે તું વેદમાં વાણી, મહેરા ભાગ્યરાળા શકે કોઈ જાણી,
 જુગલ છબી દાસ દયે ઉર આણી. ”

રાધિકે.....(૮)

“ રાધા જલમીનં, રતિરસદીનં, ભક્તાધીનં, પ્રિયદીનં, જન દયારામ-ઉરહારં, ”
 શ્રી નરવર નંદકુમારં.

આ પ્રત્યક્ષમાં પાણી અને માછલાના દાખલાથી એજ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે, શ્રીશ્યામસુંદર ને શ્રીરાધાજી બન્ને સાથે જ રહે છે. બન્ને એકમેકનાં પ્રાણ છે જરા પણ વિખૂટાં પડતાં નથી. છૂટાં પડે છે ત્યારે પાણીને માછલાં જેવું થાય છે. પાણી વગર માછલું જીવી શકતું નથી. માછલડાં વગરનું પાણી ખરાબ થઈ જાય છે. એ રસબસની રસબેલડી શ્રીદયારામભાર્ગના હૃદયની માળા છે.

“કરમન જોડી છેવસો પ્યાર,” આ ધન્યાત્રીના ‘ખ્યાલમાં’ પ્રેમ કોની સાથે કરવો તે આપણને બતાવે છે. જરા એ ‘ખ્યાલ’ ની કડીઓ નિહાળીએ.

“પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ સનાતન, નટવર નંદકુમાર.

સદ્ગુન સાગર પ્રિતમ દયાકો, શ્રીરાધાઉરહાર.

કરમન.....(૨)

જે પુરુષોત્તમ છે, જે પરબ્રહ્મ છે, જે સનાતન છે, જેમનામાં સદ્ગુણોનો ભંડાર છે, જે શ્રીરાધાજીના ઉરના દાર છે એવા શ્રીનંદકુમાર સાથે હેમન!, તું પ્રેમ કર.

એ ગુજરાતની ગરવી ગોપી પરમપુનિત પ્રેમરસ પીવા શું થવા માગે છે તે જરા નિહાળો. એ પ્રેમરસ પીવા માટે દારી થતાની ઈચ્છા રાખે છે.

પદ:-રાગ સૌહયણી--

ઓરાં રસકી તો મેં નાં પ્યાસી, માકા રાજ ચંદ્રાજ;

સહજરો પ્રેમરસ પાજો માકારાજ. ઓરાં.....(ટેક)

ચાર પદારથ મેં નહિં ચાહવાં, ચાહવાં મેં તો ખાસાંરી ખવાસી;

દયારમ પ્રિતમ મોકી એહી અરજ છાં, જસો ઢીંગ બ્રજરા બેસાસી, માકા...(૨)

“એ પ્રેમ પરમ આનંદરસરે, રખે વિષય સુખ મન આણે;

એમાં શુક મુનિ ને શિવ છાક્યારે, તે શું કામી છે જાણે?;

જેણે કામને મોહ પમાડ્યો, તે પ્રભુ કામે કયમ વશ થાય;

એ કૃષ્ણ કીડા રમ ગાતાંરે, “કામ રોગી ઉરથી જાય,”

ગ. બી (શ્રી વૃંદાવન સુખાકારીરે.....)

આ પ્રેમરસ આનંદ રસ છે. એને તમે વિષય સુખ જરા પણ ન માનશો. એ પરમ પુનિત પ્રેમરસમાં ગર્ભયોગી શુકદેવજી અને શિવજી જેવા છટ્ટા ગયા તેમને શું આપણે કામી કહી શકીશું? કદિ નહિ. જે પ્રભુએ કામને મોહ પમાડ્યો તે શું કામને વશ થાય? એ પ્રભુની કીડાનું ગાન કરતાં હૃદયમાં રહેતો કામરૂપી રોગ તુરત નાસી જાય. મન વિશુદ્ધ બને.

(૬૬) જ્યારે ગોપી પ્રભુનાં દર્શન કરે છે, દર્શન કર્યા પછી મિલન થતું નથી ત્યારે એ હેલ જમીલા હોગાળા શ્યામસુંદના વિરહમાં જૂરે છે. જૂરી જૂરીને પ્રભુમિત્રન માટે તલસે છે. એ દર્દીઓ વિરહે પીડાતી ગોપીની અકથ્ય કહાણી નીચેના રેખતાઓમાં શ્રી દયારામભાર્ગ સુંદર રીતે રજુ કરે છે.

“એક ખુબસુરત ગમર, રે ગુલઝર સાંમલા;
તારીફ ક્યા ઉસીકી, વે સખ ભાંતસે ભલા (૨૬)
ઈસ બગરકી ડગર વહ, મેરા ચિત્ત ચુરા ચલા;
કહતીતી સખ આલમ, વહ નંદકા લાલા
એક ખુબસુરત.....(૧)

જો મેં જુજી એસા, દરદ બિરહ હે બલા;
તો મેં ઉસી પલક, જાય પકરતી પલા,
એક.....(૪)

મિલાઓ કોહ મહેબુબ, દુસરી ન હેંસલા;
દયાકે પ્રિતમ ખીન, મરગી કાટકે ગલા.”

એક.....(૫)

એ પ્રભુ વિહરે પાડતી દુઃખીઆરી ગોપી પ્રભુ વગર કશું જૂએ જ નહિ પ્રભુની મધુરી
વાણી વગર એને કશું સાંભરે નહિ એને પ્રભુની ગંડાઓજ યાદ આવે.

“દખો દખો વે મેરી અખિઆંકું ક્યા ભાન પરી
દખો દખો જીત તીત મોહકું સાંવરી સુરત દરસ દેરી.”

“આવે યાદ મોહન ખતીઆં, છતીઆં ફટી જતી હે; (ફટી)
કુછ કહે મેં નહિ આતા, અખીઆં ભર ભર આતી હે.”

એ દુઃખીઆરી ગોપીને પ્રભુ-મીલન ન થાય ત્યારે ટુસકે ટુસકે રડે તેમાં શી નવાઇ. એ
તો રડતી જાય, નિસાસા નાખતી જાય ને સંભારતી જાય.

“ક્યાં તે શરદક્ષપાચંદ્રમા, ક્યાં તે ત્રિવિધ સમીર
ક્યાં તે સુખ પુંજ નિકુંજ, ક્યાં તે શ્રી યમુના તીર;
ક્યાં તે મોહન છબી માધુરી, વન રાસ વિલાસ;
આજ સૌ અળગાં થયાં, પ્રભુ પાખે દે ત્રાસ.”
“પડ્મકુટુ”

(૬૭) એ ગુજરાતી સાહિત્યની રસીલી રસકુંજના રસરસીઆના અખૂટ સાહિત્યમાંથી
જુદી જુદી ભાષાની વાતગીઓ આપ સમક્ષ પારસી છે એમણા સમયમાં હિંદમાં બોલાતી એક
—એક ભાષાનો અભ્યાસ કરી, રાધાકૃષ્ણની રસખસતી રસમેલડીના ગુણગાનમાં એ રસિક રસ-
રસીઆએ સાહિત્યનું સુંદર સર્જન કર્યું છે. એમણા અદ્ભુત સાહિત્યના અવગોચન પરથી હું
જરૂર કહી શકીશ કે એમણા વખતમાં જો અંગ્રેજી-ભાષાનો અભ્યાસ જેવો પ્રચાર થયેલો છે—
તેવો જો થયેલો-હોત તો તે ભાષામાં પણ નિષ્ણાત બની જરૂર એ જુગલ જોડીનાં ગુણગાન ગાયાં
હોત. દયારામભાઈ એટલે એક એક ભાષામાં પારંગત.

શ્રી દયારામભાઈનો ક્ષરદેહ હાલમાં તો નથી જ. અત્યારે તો એ રસીલા રસમેલનો એકેએક હૈયાને અચૂક સ્પર્શતો અખૂટ અક્ષરદેહ છે. એ અક્ષરદેહ જેટલો છપાયો છે તેટલો બધું તેનાથી એ વધારે અપ્રકટ છે. પ્રકટ સહિય અશુદ્ધ છપાયું છે. એને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મૂકવાની ખાસ જરૂર છે. જો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નહિ મૂકવામાં આવે તો અર્થનો અનર્થ થશે ને સાથે સાથે એ રસિક-ભક્ત કવિવર્ચને અન્યાય થશે. દયારામ સમારક સમિતિએ આને માટે ખાસ વિચાર કરવો ધટે છે. વેપારી બુદ્ધિવાળાઓ આ કામ નજ કરી શકે. સેવાભાવી સેવકો જ કરી શકશે. આ બાબતની છણવટ કોઈ બીજી ઠેકાણે પ્રસંગ મળે કરીશ.

દયારામભાઈનું ગરબી-સાહિત્ય અજોડ છે. એમના અગાધ સાહિત્યની સરખામણીમાં તો બહુ જ થોડું છે પણ એ થોડા ને રસભર્યા-દર્દીભર્યા-બદાલભર્યા-ભાવભર્યા સાહિત્યે જ એમને જગત્ સાહિત્યમાં અજોડ ને અમર બનાવ્યા છે. એમનું ગરબી-સાહિત્ય એટલે એમનું ભાવભર્યું-રસભર્યું-દર્દીભર્યું-બદાલભર્યું ગોપી-હૃદય. એમની ગરબીઓમાં ગોકુલના કામજુગારા કનૈયાની મંજુલ મુરલીનું ગુંજન છે. એમની ગરબીઓ એટલે શ્રી યમુનાજીના આરેથી ગુંજતી મુરલી છેડતા ત્રિભંગ લાલિત રસસ્વરૂપની રસ વાંસલડીનો આબેહૂબ પડ્યો. એમની ગરબીઓના એકેએક શબ્દો સરળ છે, સાદા છે, મોલક છે, હૃદયમાં ઢસી જાય તેવા છે, સરસ છે, કાળજડાની કારને કાપી નાખે તેવા છે, હૃદયને રોંસડું વીધી નાખે તેવા છે. એમની ગરબીઓ સાદી છે, સુંદર છે, મનોહર છે, રસભરી છે, ભાવભરી છે, બદાલભરી છે, દર્દીભરી છે, રનેદભરી છે, ગદન છે. એમની ગરબીઓમાં ભાવ, ભલક ને વિલવણતાનું અનૂટ જોડાણ છે. ગેયતા, છંદો બદ્ધતા ને કલ્પનાઓનાં ઊંડેરાં ઊડ્યનોની અનુપમ ગૂંથણી છે. એમની ગરબીઓ ગુજરાતનું નાક છે, ગુજરાતી સાહિત્યની શોભા છે, રસ-રસિયેણુ ગુજરાતણીનું કોડીનું સંગીત છે.

દયારામભાઈની એકે એક ગરબીઓ એટલે એ ગોકુલના કામજુગારા કાનુડાની, એ યમુનાતટેથી રસવાંસલડી-છેડતા રસવિહારીની ગુંજતી મુરલીનો સચોટ પડ્યો. એ રસભર્યા પડ્યાનો આંતરધ્વનિ અનોખો તરી આવવાનો. યમુનાતટના બંસીધરની ગુંજતી મુરલીએ ગુજરાતની-એ નર્મદાતીરની ગરવી ગોપીના હૃદયે વસી વદને રમી રહી હતી. એ ગુંજતી મુરલીનું ગુંજન અખંડ ગુંજ રહ્યું હતું. એનો ટહુકો સદા ટહુકી રહ્યો હતો. એ ટહુકતા ટહુકારને એ નર્મદાતીરના કોડીલા બંસીધરે બરાબર ઝીલ્યો છે, હૃદયમાં સચોટ-પથરાવ્યો છે. એ ટહુકાની મનોહર રમઝટમાં જીવન ભર મગ્ન બની ભાવભરી-રસભરી-દર્દીભરી-ગરબીઓની સુંદર સખવટ કરી છે. એમણી ગરબીઓ રસરસિયેણુ ગુજરાતણીની રસમાળા છે. એ રસમાળાને ગુણિયલ ગુજરાતણા હોંશભેર પહેરે છે. એ રસમાળાના રસગુંજનથી આકર્ષાઈ ગાંડીધેલી થઈ જાય છે.

દરેક ગરબીઓમાં એમણા પ્રેમાળ-રનેદાળ ગોપી-હૃદયનો ભાવ જુદો તરી આવવાનો. એમણા ભાવભર્યાભાવનો મંજુલ રવ જુદો પડવાનો. જેવો ભાવ તેવો રવ જેવો ભાવ-તેવું વર્ણન-અંતે રાધેશ્યામની રસબસતી રસબેલડીમાં-પરિણમવાનું. નાયકા બેઠથી પણ વર્ણન ખરું ભાગ્યેજ ભાવોનું મિશ્રણ દેખાશે. ભાવનું જોડાણ. એટલે અમલકૃતિનું નિધાન. પરમ પુતીત પ્રેમરસનું ઉદ્ધાટન, ભાવભર્યાભાવનું મોધેડું-મહેરામણ, આનંદરસનાં ઝરમર ઝરમર ઝરતાં ઝરણાંઓનું ઝરણુ, વિરહને તાપકલેશના ઝરતા તણખાઓનું વર્ણન, રસબસતી રસબેલડીનું અખંડ રહેદાણુ.

જ્યાં સુધી ગુજરાત છે, જ્યાં સુધી ગુજરાતી-સાહિત્ય છે, જ્યાં સુધી ગુજરાતી-સાહિત્યમાં ગરબી-સાહિત્યનું અન્નેડ સ્થાન-છે, જ્યાં સુધી રસરસિયેણુ ગુજરાતણો એ ગુજરાતની રસકુંજના રસરસીઆ પર વારી જાય છે, જ્યાં સુધી ગરબે ધૂમતી ગરવી ગોરીઓ ગરવી ગરબીઓના હોંશબેર ઓવારણાં લે છે, જ્યાં સુધી એ રાસધેલડી ગૂજરાતણોને ગરવી ગરબીઓનું અતૂટ લઢણુ લાગ્યું છે, ત્યાં સુધી એ ગૂજરાતનો ટોડીલો બંસીધર-એ ગૂર્જર ગરબી-સાહિત્યનો સાહિત્યાચાર્ય જગત સાહિત્યમાં અમર છે, ગરબી-સાહિત્યમાં અન્નેડ છે.

જ્યારે જગતભરના સાહિત્યની નોંધાવલીમાં ગરબીઓનાં મૂલ્ય અંકાશે ત્યારે મૂલ્યાંકન થશે. દયારામભાઈની ગરવી ગરબીઓનાં. જ્યાં સુધી એ ગૂજરાતી સાહિત્યની રસિલી રસકુંજના રસરસીઆનું રસરસિયેણુ ગૂજરાતણોના હૃદયમાં અખંડ સ્થાન છે; ત્યાં સુધી એ ગૂર્જર ગરબી સાહિત્યાચાર્યના પેંગડામાં કોઈપણ પગ ધાલી શકવાનું નથી. હજુ સુધી ગુજરાતે સાહિત્ય જગતને ખોળે “બીજો દયારામ” અર્પણુ કર્યો નથી. દયારામભાઈની સરખ મણી દયારામભાઈ સાથે જ થાય !

દયારામભાઈ ગુજરાતના છે. ગુજરાત દયારામભાઈનું છે. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે, જ્યાં જ્યાં ગરવી ગુજરાતણો હોંશબેર ગરબે ધૂમે છે, ગરબે ધૂમતી ગોરીઓ ગરવી ગરબીઓને મધુર કંઠે સુરીલા અવાજે ટહુકે છે ત્યાં ત્યાં દયારામભાઈ છે. દયારામભાઈ ગુજરાતણોના છે. ગુજરાતણો દયારામભાઈની છે. દયારામભાઈની ગરવી ગરબીઓની છે. ગરવી ગુજરાતણો એ ગૂર્જર ગરબી સાહિત્યાચાર્ય પર વારી જાય છે. એ ગૂર્જર સાહિત્યની રસગસતી રસકુંજના રસરસીઆનાં હોંશબેર અંતરે ઊભરાતા ઊમળકામેર હૃદયે ઊમટતી ઊલટમેર ઓવારણાં લે છે. દયારામભાઈ એટલે રસરસિયેણુ ગુજરાતણોના હૃદયરાજવી. દયારામભાઈ એટલે ગુજરાતની નર્મદાતીરની પ્રેમે પચેલી રસિલી ગુજરાતણુ. દયારામભાઈ એટલે સ્ત્રીહૃદયના ચોરણુદાર, વનિતા વદને વિહરનાર, સુંદરી કંઠે ઢળનાર. ગુજરાતની સાહિત્ય વાટિકાની રસભરી પરિમંત્રે પગરતી રસકુંજના રસિક રસમાળી. રાસધેલડી ગુજરાતણો એ નર્મદાજીના સોહામણુ આરાના ટોડીલા બંસીધરની રસભરી વાણી પર મુગ્ધ છે, એમના લાવલયાં લાવ પર વારી જાય છે, એમની મધુરી, મનોહર ને મીઠી મીઠાશનાં ઓવારણાં લે છે.

દયારામભાઈનું નામ ગરબીઓ સાથે જોડાએલું છે. જ્યારે જ્યારે આપણને ગરબીઓ સાંભરશે ત્યારે ત્યારે આપણને દયારામભાઈ જરૂર સાંભરવાના. જ્યાં જ્યાં ગરબીઓ ગવાશે ત્યાં ત્યાં દયારામભાઈ જરૂર હૃદયે વસવાના, કંઠે ઢળવાના, વદને રમવાના. દયારામભાઈ એટલે ગુજરાતની-ગુજરાતી સાહિત્યની અનુપમ ગરબીઓ. એમની ગરવી ગરબીઓ એટલે ગુણિયલ ગુજરાતણોનું ટોડીલું સંગીત.

દયારામભાઈ ગુજરાતમાં છે, હિંદમાં છે એમ કહેવાને બદલે જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે, જ્યાં જ્યાં રસરસિયેણુ ગુજરાતણો ગરબે ધૂમે છે ત્યાં ત્યાં દયારામભાઈ છે એમ કહું તો તે કાંઈ ખોટું તો નજ કહેવાય ! પછી લેતે તે ગુજરાતી ગુજરાતમાં હોય, હિંદના કોઈપણ ખૂણે રહેતો હોય, કે જગતના કોઈપણ ભાગમાં વસતો હોય ! પછી લેતે તે ગુણિયલ ગુજરાતણુ ગુજરાતમાં મીઠી હલકથી ગરબા ગાતો હોય, હિંદના કોઈપણ ભાગમાં વસી ઘરમાં બેસી મધુર કંઠે હલકારતો હોય કે પછી દુનીઆના કોઈપણ પ્રદેશમાં રહી મંજુલ રવે ટહુકતો હોય !

દયારામભાઈનું ગરબી સાહિત્ય એટલું બધું મોહક છે કે એને વાંચતાં એને સાંભળતાં એની ભગની લાગ્યા વગર રહેજ નહિ, ને જ્યારે કોઈ ગુણિયલ ગુજરાતી મધુર કંઠે-મીઠી હલકથી એકાદ ગરબી છેડે છે; ત્યારે આપણને એમ જ થાય છે કે આવી ગરબીઓ આલેખનાર, ગરબીઓની આવી સુંદર સજ્જવટ કરનાર, ગુર્જર-ગરબી-સાહિત્યાર્થ શ્રીદયારામભાઈ કેવા હશે! એ ગુર્જર-સાહિત્યની રસભરી રસકુંજના રસિક રસરસીઆને નીરખું તો? આવા પ્રકારનો તનમનાટ, આવી જાતનો તલસાટ તે વખતે તેજ ક્ષણે આપણને જરૂર થવાનો જ.

દયારામભાઈની ગરબીઓ એટલે ગુજરાતી ભાષાનું નવનીત, એમણી ગરબીઓ એટલે સાવ સોનાનું નગદ નાણું. એ નગદ નાણાંની કિંમત આંકી શકશો? એની કિંમત આંકી નહિ અંકાય! કિંમત આંકતાં આવડે તો ભલે આંકે, પણ જેને રખે કિંમત આંકતાં બૂલ થાય ન ખવાય! કિંમત આંકતાં વમગમાં ન પડાય!

ખરેખર! એમણી ગરબીઓ ગુજરાતી-સાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડે છે, એમણી ગરબીઓ ગુજરાતી-ભાષાનું ભૂષણ છે. જગત્ ભરની ભાષાઓમાં જે ગુજરાતી ભાષાનાં-મૂલ્ય આંકી શકાય એમ હોય તો તે ફક્ત ગરવી ગરબીઓથી આંકી શકાય એમ છે. જગત્ભરના સાહિત્યમાં જે ગુજરાતી સાહિત્યને સ્થાન મળતું હોય, મળી શકે એમ હોય તો તે ગુર્જર-ગરબી સાહિત્યથી મળી શકે એમ છે.

સરળ વાણી, સચોટ શિક્ષા, સાદી ભાષા, સુંદર આલેખન, મધુરી મીઠાશ, મીઠી હલક, હૈયે ઊભરતો ભાવભર્યો ભાવ, દર્દભરી કદાણી, હૃદય-વેધક વેદના, રસભર્યું દિગ્દર્શન, બહાલભર્યાં મહેણાં, પ્રેમભરી પીડા, મનોહર શબ્દ-માધુર્ય, રનેહભર્યું પદ-લાલિત્ય આ બધું એ રસરસીઆં નરનારીઓને આકર્ષ છે, એમણાં કાળજડાને કાપી નાખે છે, એમણાં હૃદયને સોંસરાં વીંધી નાખે છે, એમણાં અંતરને બહેલાવે છે. માટે જ એમણે એ ગુજરાતના રસીલા રસમેધને મુખમાં રાખ્યા છે. દયારામભાઈ એટલે રસરસિયેણુ ગુજરાતણોના મહેનું પાન.

દયારામભાઈની ગરબીઓ મદાગુજરાતની શોભા છે, રસરસિયેણુ ગુજરાતણોના મધુર મુખડાનું રસઝરંતું રસપાન છે, રસિક ગુજરાતીઓના સોદામણા આંગણુલે ઝરમર ઝરમર ઝરંતું રસઝરણું છે.

દયારામભાઈ ગુજરાતમાં જન્મ્યા, એમણે લિંદનો પગદંડી પ્રવાસ ખેડ્યો, એક અડંગ પ્રવાસી બન્યા, પ્રવાસમાં સારા-નરસા અનુભવો મેળવ્યા, તરેહ તરેહની ભાષાઓ જાણી, જનતાને ખોળે ધરી, અમુલો ફાળો આપી જગત્ સાહિત્યમાં અમર થયા. ગરબી-સાહિત્યમાં અજોડ બન્યા. દયારામભાઈ ગુજરાતના નહિ, લિંદના નહિ પણ સારાથે જગત્-સાહિત્યના. સાહિત્યકારની દૃષ્ટિ ટુંકી હોય જ નહિ સાહિત્યકારને એકાદ વાડામાં પૂરી નજ શકાય! વખતે પૂરવા પ્રયત્ન કરીએ તો તે વાડાની અમેદ વાડો વટાવીને ચાલ્યા જાય. દુનીઆના કોઈ પણ ભાગનો સાચો સાહિત્યકાર એકલા તે પ્રદેશનો નહિ પણ સમસ્ત દુનિયાનો.

દયારામભાઈને કેવી રીતે વિવેચવા એ એક કાયરો છે. એમણે હાલના સાહિત્યકારોના જેવો યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમનો અભ્યાસ કર્યો નહોતો, એમણે યુનિવર્સિટીનો હોલ જોયો નહોતો, એમણે અક્ષર-દેહ યુનિવર્સિટીમાં રમી રહ્યો છે, રસિકોના મગજમાં રમી રહ્યો છે. એમણા હૃદયમાં ગુંજ રહ્યો છે. દયારામભાઈનું જ્ઞાન અગાધ હતું. એમણી બુદ્ધિ અસાધારણ હતી, એમણી અવગોચર શક્તિ સચોટ હતી, હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિનું એમણે શિક્ષણ મેળવ્યું નહોતું. કુદરત એમણી શિક્ષિકા હતી. કુદરત એમણી શિક્ષણશાળા હતી કુદરતના પદાર્થો એમણા શિક્ષણ પાઠો હતા, કુદરતની સુંદરતાનું, કુદરતના રસઝરંતા દર્શોનું એમણે ધારતા સુધી પાન કર્યું હતું. એ પાનના ઊભરા એમણા કવનમાં ઠેરઠેર ઊભરાયા કરે છે એમણે કુદરતને પોતાની કરી દીધી હતી. કુદરત એની મેણે એમના હૃદયમાં વાસો કરીને રહી હતી. કુદરતનો ગમે તે પદાર્થ હોય, કુદરતનું અગાધ સૌંદર્ય ભરેલું દૃશ્ય હોય, ગુણ અગર અવગુણ આપનારો પદાર્થ હોય, ગમે તે હોય-પણ તે એમણી ગરૂડ દૃષ્ટિમાં આવી જવાનો જ, આવી ગયા પછી જરાપણ ખસવાનો નહિ. જે નિદાણું તે કથનમાં આવવાનું. જે કથન વાંચતાં-વાંચકને એમજ લાગે કે તે સાવ સાચું ને સચોટ છે.

દયારામભાઈની પ્રસંગને ચિતરવાની, તેને ઠેક સુધી એક રસ રાખી વર્ણવાની, એ વર્ણનને મનોહર બનાવવાની શૈલી ધણી જ સરસ સરળ, સાદી ને સચોટ છે. એજોશ્રી જે વર્ણન વર્ણવે છે તે વર્ણનને દાખલા દલીલો આપી સ્વામાના દીલમાં જરાખર દસી જાય, સ્વામાના હૃદયમાં તરત ઊતરી જાય તેવી રીતે સચોટ વર્ણવે છે. એ રસભર્યા વર્ણનમાં વાચકને લીન કરે છે. વાચક તેવા ભાવવાળો બને છે. એનો આત્મા એકતાન થઈ જાય છે, એકતાર થઈ જાય છે. જ્યારે આત્મા એકતાન થઈ જાય છે-ત્યારે એ રસની જમાવટ, એ જમાવટની મધુરી રમઝાટ કાંઈ ચોર બને છે.

દયારામભાઈએ દરેક રસની જમાવટ એવી રીતે કરી છે કે જે વખતે જે રસ જોઈએ તે વખતે તેજ રસ ત્યાં કાયમ હોય છે. તે રસને કાયમ રાખવા માટે તેવા જ પ્રકારના ઊત્તમમાં ઊત્તમ શબ્દોનું આલેખન હોય છે. એ ગુજરાતની રસકુંજના રસીલા રસરસીઆને સુંદર, સરળ, સચોટ ને સાદા શબ્દો શોધવાની માથાકૂટ કરવી પડતી નહોતી પણ એથી ઊલટું પ્રસંગને અનુસરીને તેવા જ શબ્દો આપોઆપ કવનમાં આબેહૂય ગોઠવાઈ જતા. ગોઠવાઈ જઈ કથનને રસભર્યું, ભાવભર્યું, દર્દભર્યું, બહાલભર્યું ને હૃદય-વેવક બનાવતા.

દયારામભાઈનું દર્દભર્યું કથન હૃદયમાં સેંસર પેસી જાય છે. એમનું ભાવભર્યું કથન અંતરમાં તેવોજ ભાવ પેદા કરે છે. એમની દર્દભરી કલાણી દીલમાં તેવુંજ દર્દ ઉભું કરે છે. એમના દીલનું દર્દ રસરાસેશ્વર-રાસવિહારી કદંબજાંચેથી ગુંજતી મુરલી છેડતા લલિત ત્રિભંગી શ્યામસુંદર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના અથાગ વિરહનું છે. એ શ્યામસુંદરના અથાગ-વિરહે પીડાતી ગુજરતની ગરવી ગોપી દમરો વખત એ ગોકુલના કામણુગારા કનૈયાના દર્શન માટે તલસી છે, એ શ્રીયમુનાજીના સોદામણા આરેથી રસજસતી રસ-વાંસલડી છેડતા રસરવરૂપના મીલન માટે તલસી છે. એ તલસાટમાં ને તલસાટમાં મેળાપ ન થતાં તરફડીઆં મારી એ વૃંદાવનવિહારીને, એ રાસવિહારીને, એ કદંબજાંચેથી મનોહર મુરલી વગાડતા ત્રિભંગલલિત કોટિ મન્મથ મન્મથ રસરવરૂપને અંતરના ગાદ દીનભાવથી અંતકાળ સુધી-છેક છેવટ સુધી-ગોકુલવાસ થતા સુધી આર્દ્રહૃદયે અખંડ વિનવ્યા છે.

દયારામભાઈની વિનવણીઓ કશ્ચરસથી ભરપૂર છે. એમની વિનવણીઓમાં કશ્ચરસની અવધિ આવી ગઈ છે. ગમે તેવા કશ્ચરસજાળો ધ્રુસકે ધ્રુસકે રહી પડે છે. એની એ આંખોમાંથી દડદડ આંસુ સરી પડે છે. તે વખતે એ આંસુની ધારાઓ એનાથી રોકી રોકાતી નથી. એ તો ધારા વહ્યા કરવાની ને વિનવણીમાં કશ્ચર પદો આર્દ્રહૃદયે ગવાવાનાં. ગાતાં ગાતાં બોર બોર જેવડાં આંસુ સરી પડવાનાં. વિનવણીની શરૂઆત કશ્ચરસથી થાય છે ને ધીમે ધીમે એની ખરાબર જમાવટ થતી જાય છે ને જ્યારે વિનવણી પૂરી થવા આવે છે ત્યારે તો હૃદય યથા જાય છે. વિનવણી પૂરી કરતાં પહેલાં રડવું પડે છે રડતાં રડતાં વિનવણી પૂરી થાય છે. એ ભજનીય ભક્તવર્યો-એ દ્યાર્દ્ર દયારામભાઈએ એમના આર્દ્રહૃદયને વધારે આર્દ્ર બનાવ્યું છે. એમની વિનવણી એટલે પ્રભુ સાથેનો એમના ખરા-દીલનો-એમના શુદ્ધ અંતઃકરણનો “એક કરાર”.

ખરૂં કાવ્ય તો એજ હોઈ શકે કે જેમાં શુદ્ધ રસનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય, રસખરસતા રસસ્વરૂપનું જોળખાણ કરાવવામાં આવ્યું હોય, રસાભાસનો જરાએ છાંટો ન હોય, રસાભાસની તલપૂર પણ-રૂપિપૂર પણ-ગંધ ન હોય, રસખસતા રસવિહારીના સોહામણ રસસ્વરૂપના રસદર્શન થઈ રહ્યાં હોય, માધુર્યરસની જમાવટ થઈ રહી હોય, પ્રેમરસની હેલી મચી રહી હોય, ભક્તિરસની દહેરાતી દહેરા દહેરઈ રહી હોય, એ દહેરાતી દહેરાની મંગાદર રમઝડ જામી હોય, એ અખંડ જમાવટમાં ભાવભીંગે આત્મા રસમરત બન્યો હોય.

એ ગુજરાતની રસીલી રસકુંજના રસિક રસરસીઆનું એક પણ કથન એવું નહિં હોય કે જેમાં માધુર્યરસની મધુરી મીઠાશ ન મ્હેકી રહી હોય, ભાવભરી ભક્તિના કમનીય રશ્મિઓ ન ઓપી રહ્યાં હોય, નર્યો પ્રેમરસનો રસભર્યો રસસાગર ન ઉછળી રહ્યો હોય, આનંદ રસની ઝરમર ઝરમર ઝરતાં ઝરણાં ન ઝરી રહ્યાં હોય ! પ્રેમરસ કહો, શૃંગારરસ કહો, માધુર્ય રસ કહો, આનંદરસ કહો. આનાથી હૃદય છલકાઈ જવાનું, અંતર ઉલરાઈ આવવાનું, હૈયું ઉછળા મારવાનું. એમણે અક્ષરદેહ એ એમણે ક્ષરદેહની પ્રતિભા છે. એમણી વાણીમાં મનોદર મનોભાવના છે. ભવ્ય આદેશ છે, નિર્માળ હૃદયની સાવ સાચી સાખ છે, શુદ્ધ અંતઃકરણનું વર્ણન છે, ભાવભર્યા અંતરની સચોટ જોળખાણ છે, દર્દભર્યા દીવની પિછાન છે, રસખસતી રસિકતાની સુંદર સજ્જવટ છે.

એ નર્મદાતીરના કોડીલા બંસીધર દુનીઆદારીના વ્યાવહારિક જ્ઞાનમાં ફેટલા બધા નિષ્ણાત હતા તેની સાવ સાચી સાખ વારતે એમનો ‘વહેવાર-ચાતુરી’ ગ્રંથ ખસૂસ પૂરતો છે. એ ગ્રંથ વ્યવહાર-શૂન્યને પણ વહેવાર-કુશળ બતાવે છે. ‘વહેવાર-ચાતુરીની’ એકેએક કડીઓ હૃદયમાં ફાતરી રાખવા જેવી છે, તે પ્રમાણે વર્તવાથી ભાગ્યે વ્યવહારમાં પાછા પડાય !

હિંદી ભાષાના પ્રખર કાવ્યની પ્રતીતિ વારતે એમણે “સતસૈયા” ગ્રંથ એકલોજ પૂરતો છે. એક ગુજરાતી કવિ હોવા છતાં હિંદી ભાષામાં પારંગત બની-નિષ્ણાત થઈ ગયો છે. એમાં એમણે પ્રકરણો પાડ્યાં છે. એમાં ને રસભર્યું સર્જન કર્યું છે. એ ગ્રંથ ધણોજ ઉત્તમ છે. એમાં એમણે પ્રકરણો પાડ્યાં છે. એમાં એમણે એમણે પ્રાણ રેડી દીધો છે. એમાંએ એ રસીલા રસરસીઆની રસખસતી રસિકતા જરાએ છૂપી રહેતી નથી. એમણે એમણી રસભરી રસિકતાને ઠેર ઠેર ઠાલવી છે. એ ગુર્જર-સાહિત્ય-વાટિકાની રસકુંજના રસિક રસરસીઆની રસભરી રસિકતા ઠેરઠેર ઊભરાય છે. એમાંએ એ પરમ પુનિત પ્રેમે પયેશી ગુજરાતની ગરવી ગોપીની ભાવભરી-દર્દભરી-વદાલભરી-રનેદભરી ગોપી હૃદયની હૃદયવેષક કહાણી આખેહૃદય દર્શન આપે છે. એ રસીલા રસમેધનું અગાધ જ્ઞાન નર્યું તરી આવે છે. દાખલાઓ આપી નાચિકા બેઠી પણ વર્ણન કરેલું છે.

દયારામભાઈ ખદુશ્રુત હતા. તરેહતરેહની ભાષાઓ જાણતા હતા. એ ગુર્જર સાહિત્યાકાશના રસિક રસચંદ્રે તરેહતરેહની ભાષાઓને વાણીમાં વણી દીધી હતી. વણી દેખ કથનને મનોહર. સોદામણું ને આકર્ષક બનાવ્યું હતું. એ ગુર્જર-સાહિત્યવાટિકાના રસમાળીનું જ્ઞાન અગાધ હતું હરેક પ્રકારનું-એકેએક વસ્તુઓનું એમને ઊંડું જ્ઞાન હતું. એમણી અવલોકન કરવાની શક્તિ અમોઙ હતી. એમણો શબ્દ-ભંડોળ વિશાળ હતો, એમણો “વસ્તુતંદ-દીપિકા” ગ્રંથ આ બાબત પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. એમાં એમણે એક વસ્તુથી લેઈને એક સોને આઠ વસ્તુ સૂધીનું વર્ણન કર્યું છે. હરેક વિષયો પરના જ્ઞાનને કથનમાં સચોટ અપનાવ્યું છે. એમણા વિશાળ જ્ઞાનનો પરિચય આપ્યો છે. એમણા અગાધ જ્ઞાનને જનતાને ખોળે મૂક્યું છે. ખરે! દીપિકા વાંચવાથી રસિક વાચક જેટલો ધારે તેટલો જ્ઞાનમાં ઊમેરો કરી શકે એમ છે, મન ફાવે તેટલું જ્ઞાન મેળવી શકે છે. દીપિકા તે અનેરી દીપિકાની ગરજ સારે છે. અરસિક પણ રસિકતા વ્યાપે છે, તરેહ તરેહનું શિક્ષણ આપે છે. સાહિત્યનો વારસો આપે છે. હરેક પ્રકારનું-વણી ખરી વસ્તુઓનું સાચું જ્ઞાન આપે છે.

“શ્રીવૃંદાવન-વિલાસમાં” એ ગુર્જર-સાહિત્યની રસભરી રસકુંજના રસરસીઆએ એક સાચા રસિક શિરોમણિને છાજે તેવી રીતે નાચ, તાન, ને ગાનની મનોહર ગૂંથણી કરી છે. નાચતાં પગનાં ઝાંઝરનો ઝણકાર, મૃદંગનો મધુર રણકાર, કંઠનો મંજુલ ટહુકાર-ખરે! એકજ માધુર્ય રસે પરિણમે છે. ધડીભર મનોભાવના તાદશ થતાં એક અનોખા વાતાવરણમાં વિચરી રહ્યા હોઇએ એમ સાવ સાચું લાગે છે. ભાવભીનો આત્મા ભાવતર્યા ભાવથી ભાવત્મક સ્વરૂપમાં મગ્ન બને છે. એ રસરસીઆની રસબસતી રસિકતાને સચોટ જોળાળી એ રસિક આત્મા રસમગ્ન બને છે.

એ પરમ પુનિત પ્રેમે પચેલી ગુજરાતની ગરવી ગોપીને એ પરમપુનિત પ્રેમરસ પીવા માટે એ શ્રીવૃંદાવનની કુંજે કુંજે વિહાર કરતા રાસવિહારીનાં, એ ગોકુલની ગરવી ગોપીઓને ઘેરઘેર દહીં માખણની ચેરીઓ કરતા કામણુગારા કાનુડાનાં, એ શ્રીપ્રમુતાજીના સુંદર આરેથી રસભરી રસવાંસલડી જેડતા ત્રિભંગ લલિત રસ સ્વરૂપનાં જ્યારે જરાએ રસદર્શન થતાં નથી; ત્યારે એ અથાગ વિરહે પીડાતી ગોપી મિલન માટે ખૂબ તલસે છે, ને એ તલસાટમાં જ્યારે એ ખૂબ આકુંદ કરતી ગોપીને સાંવરીઆનું મીલન થતું નથી, એ વ્દાવગરી વશકરણી-મધુરી વાણી સંભળાતી નથી, એ મીઠાં મહેણાં સંભળવામાં આવતાં નથી, એ ગુંજતી મુરલીને મંજુલરવ જરાએ સંભળાતો નથી, એ સોદામણું રસસ્વરૂપનાં જરાએ રસદર્શન થતાં નથી; ત્યારે એ અકથિત વિરહે પીડાતી ગોપી વિરહ ને તાપકલેશના અવિરત ઊભરાઓ દાઢવ્યા કરે તો શું ના કહી શકાય કે? એ દુઃખદ ઊભરાઓ કાઢતાં કાઢતાં એ બાકળી બની, ટટળતી ટટળતી કણ્ણુસ્વરે વિલાપ કરે ને એ વિલાપ કરતાં કરતાં એ દુઃખીઆરી ગોપીની બે આંખોમાંથી ચોધાર આંસુની ધારાઓ વહ્યા કરે, એ ખેર ખેર જેવડાં આંસુ સરી પડતાં એની છાતી રૂધામ્ળ જાય, એના કંઠે શોષ પડે, એની પાંસળીઓ પ્રોવધ્ન જાય, એનું કાળજું દારામ્ળ જાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય!

એ ગોકુલના કામણુગારા કનૈયાના દર્શન થયા પછી, એ રાસવિહારીના સોદામણા રસસ્વરૂપનું મિલન થયા પછી, એ ત્રિભંગલલિત સ્વરૂપ સાથે રમણ થયા પછી, એ નર્મદાતીરની અલૌકિક વિરહે પીડાતી ગોપી દીનભાવે, દીનવદને, દ્યાર્દ્ર-હૃદયે પોકારી પોકારીને મરણુ વખતે દર્શન આપવા માટે, તરછોડી નહિ મૂકવા માટે, તે વખતે સમય નહિ ગુમાવવા માટે, ‘મન-મુખ-જોચનમાં’ આવીને વસવા માટે, વસીને રમવા માટે. અંતરને પીગળાવી નાખે તેવા શબ્દોમાં-કંઠણુ કાળજાવાળાને રડાવી દે તેવા શબ્દોમાં-પત્થરી દીનવાળાને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડાવે તેવા શબ્દોમાં રાતદિવસ વિનવ્યા કરે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય! એ પ્રભુવિરહે પીડાતી ગોપી આજ વિનવ્યા કરવાની

“ મહારા અંત સમે અલખેલા, મુજને મૂકશે મા,
મહારા મદનમોહનજી છેલા, અવસર ચૂકશે મા. ”

x

“ મન મુખ-લોચનમાં ” આવી રહેજે, સાંમળીઆ વહાલા,
દાષ નાં જોશે દર્શન દેજે, નંદલાલારે.” વિનવણી પદ

(૯૫) સર્વનો સાર શોધ્યા પછી, રસરાસેશ્વર રસસ્વરૂપનું અતૂટ લઢણુ લાગ્યા પછી, નિચેના મહેલમાં વસતા વ્રજલાડીલાના સોદામણી સ્વરૂપનાં દર્શન થયા પછી, રાસવિહારીના રસખસતા સ્વરૂપનું હૃદયમાં અખંડ રમણ થયા પછી-એ ગુજરાતની ગુણિયલ ગોપીએ ગુજરાતના ભજનીય ભક્તવર્ય શ્રીવૃંદાવનવિહારી પાસે, કદાચ છાંયેથી મુન્દ્રી છેડતા મદનમોહનજી પાસે બીજું શું માગે ? એ તો આજ માગે-એ તો આજ ઇચ્છે.

“ વ્રજ વહાલું રે, વૈકુંઠ નહિં આવું,
ત્યાં શ્રી નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું.” પદ

x

“ શ્રી વૃંદાવનની રે કુંજમાં જ્યાં જુગલકિશોર કરે વિજાસ,
દાસ દયાનીરે વિનનિ મુને દાસી કરી રાખે નિજ પાસ.”

દર્શન ઘોનીરે દાસને. ઘોળ.

એ ગુજરાતના કેડીલા ખંસીયરે “ જે કેઇ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઊરમાં ઠરે ” એ અમરપદ ગાયું. એ પદમાં એ પ્રેમે પચેલી ગરવી ગોપીએ પરમ પુનિત શુદ્ધ પ્રેમરસ ગાયો, નર્મ પ્રેમરસની મીઠાસા ગાઇ. એ નર્મદાતીર્થની ગરવી ગોપીની પ્રેમમીમાંસા નહોતી હાડ્યામની, નહોતી લૌકિક એકતાનં; પણ દત્તી તિલ, અદિતીય, અલૌકિક. દયારામલાઇની પ્રેમમીમાંસા એટલે શ્રીયમુનાતટને આરેયા ગુંજતી મુન્દ્રી છેડતા ત્રિભંગજલિત છેલછમીલા શ્યામસુંદરના સોદામણી સ્વરૂપ માટેના પરમપુનિત પ્રેમરસની મીઠાસા. એ ગુજરાતની રસકુંજના રસરસીઆની પ્રેમમીમાંસા અમર છે, અજોડ છે, અનોખી છે, અનુપમ છે, અગાધ છે, વિશાળ છે, ગદન છે, અટપટી છે. પ્રેમરસનો ભોગી કાણુ ? “ જે કેઇ પ્રેમ અંશ અવતરે ” એ તે. પછી તે પુરૂષ હોય, સ્ત્રી હોય, બાળક હોય, ગમે તે જાતનાં હોય, પશુ હોય, પક્ષી હોય-ગમે તે હોય-ફક્ત તે આત્માની અંદર ‘ શુદ્ધ પ્રેમરસનો ’ જરાપણ અંશ હોવો જોઇએ.

એટલું તો ચોક્કસ છે કે જે આત્માની અંદર પ્રેમનો અંશ હોય છે તે આત્માને પરમ-પુનિત પ્રેમરસના ભોગી બનવાનું વખારે પસંદ હોય છે. વખત જતાં તેને પરમપુનિત પ્રેમરસની લગની લાગે છે. એ પ્રેમરસનું લઢણુ લાગ્યા પછી એ પરમપુનિત પ્રેમરસનો પિપાસુ આત્મા ભાવભર્યાભાવથી, એ દાષ જોડીને હાંશભેર આજ માગે છે.

“ પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણજીવનરે, દીન થઇ જાન્યુરે.”

પરમપુનિત પ્રેમરસનો ભોગી આ વગર બીજું શું માગે ? એ વગર એના પ્રેમભર્યા હૈયે બીજું કેવી રીતે ઊતરે ? એ વિના એના હોડે બીજું કેવી રીતે આવે ! એ પરમપુનિત પ્રેમ-રસના પિપાસુ આત્માને બીજા રસની ક્યાંથી પડી હોય ! જ્યારે એને બીજા રસની ન પડી હોય ત્યારે રસાભાસની-પ્રેમાભાસની તો ક્યાંથીજ પડી હોય ! એને એવા આભાસની પરવા નજ હોય ! એ એવા આભાસને છાંયે પાણુ નજ જાય ! એ ભલો ને એનો પરમપુનિત પ્રેમરસ ભલો ! એ ભલો ને એ પરમપુનિત પ્રેમરસ પાનાર એના પ્રાણજીવન પૂર્ણ પુરુષોત્તમ-રસરાસેશ્વર-રાસવિહારી બલા !

“અનુભવ મંજરી” ગ્રંથ પરથી આપણે ચોક્કસ કહી શકીશું કે એઓશ્રીને શ્રીપ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયેલોજ છે. પરમ પૂજ્ય શ્રીગોસ્વામિ બાળકો એઓશ્રી તરફ કેવી દૃષ્ટિથી નિહાળતા હતા તે પણ માલમ પડે છે. એઓશ્રી નંદદાસજીનો અવતાર છે એ પણ ચોક્કસ થાય છે. અનુભવ-મંજરી એઓશ્રીના શ્રીહસ્તથી લખાયેલો છે. એમાં લખાયેલા અનુભવો અસાધારણ છે. આ ઠેકાણે કેટલાક ઉતારા આપું તો અસ્થાને નહિજ ગણાય !

એકદા શ્રીમદનમોહનજી, કહી વૈષ્ણવકોંયોં;
યાકો સખ મેરો હે, ઓર બિચારત હોં કયોં. (૧)

એ તો મેરી દયા સખી હે, મુહિ અતિ પ્યારી;
યાકી તુમ ફિરિ આજ કરો નીકેં મનુહારી. (૨)

× × ×
એક સમય ઇક બૈષ્ણોસોં, યોં બૂજી શ્રીજી;
દયલો કહા કરતહેં, કહિરતિ અંતર રીઝી. (૩૨)

તખ તિન કહિ પ્રભુ દયાશંકર તિનકોં તુ નામ હે;
દયાશંકર તો નહિં, શ્રીજી કહિ દયારામ હે. (૩૩)

× × ×
ઇકદા ઇક બૈષ્ણવ દાને નટમરજી દરસન;
શ્રી છોટાજી પુરપોત્તમજી ઝુલવત પરસન.
ઇતનેમેં મેં ગયો દખિ દુકે ગાસાંઇ આયે;
ભુજ ગ્રહકેં લે ગયે નિકટ પ્રભુ દરસ કરાયે.
દઈ આજ્ઞા મોહિ ઝુલાઓ પ્રભુકોં ડાંડિ ગહાઈ;
તુમ અપરસ હોં કપા હમારે મનમેં આઇ. (૫૪)

× × ×
ઇકદા મેરી ગાદી પાઠે બોલે શ્રીજી;
તું હેં માતેં પ્રકટ સખા મેરો કહું રીઝી.
નંદદાસ હેં નામ તિહારો શ્રી મુખતેં બોલે;
એહિ નામ દ્વૈચાર લગવદિય સોંહેં બોલે. (૩૫)

× × ×
શ્રી ગાકુલપતિ બદે તુમરિ સખ પ્રસાદિ બાંની;
પૂર્વ બાંનિતેં પ્રથક લગત નહિ હમતો બની. (૩૬)

× × ×
એકદા શ્રી બાલકૃષ્ણજી મોહેં દરસ દીનો;
ધર્યો ગાદિમેં શીશ ત્હારોં હું મેં કહિ દીનો. (૪૮)

× × ×
આપ ઉચ્ચરે યોં મુહિ પ્રિય તો હેં જગ સારો;
પેં મોકોં તુમતેં તો કોઇ અધિક નહિં પ્યારો. (૪૯)

× × ×

“શ્રીમહાપ્રભુકો” દહ આશ્રય મુહિ દીજે શ્રીજી,
“મહાપ્રભુકો” અરે ‘મેરો’ દુહુ દીને જા રીઝી. (૭૦૧)

x x x
તેરો કીનો સખ મુહાય હમકું તુજ કતિ રંગા;
અખ ક્યહું જનો હે નહિ, નહિ બિછરનો સદા સંગા. (૮૮૭)

x x x
એક સમય દરસન દીને શ્રી નવનીત પ્રિયજી;
માકું દેખિ હિય હરખિ બચન પ્રિય બોલે રીજી,
મેરિ પાસ તુમ બેઠો તખ માહિ ભોજન ભાવે;
નાંતરે રુદન કરંગો તુમ બિન નાંહિ મુહાવે. (૬૯)

x x x
ધકદા શીરનછોડજી માહારાજ ગોસ્વામિ;
મો કર અહી એકાંત પધારે અંતરયામિ.
શ્રીમુખ બોલે હમકોં સુનનો રાગ મુહાવે;
પ્રથમહિતેં અભ્યાસ એહિ હે ઝોર ન ભાવે.
માસ બાર તુમરે હમકોં સુનએકો ચિત્ત હે;
કંઠ હોય તો ગાય દિખાવો હમકો હિત હે.
મેં કહિ મેરે કંઠ નહિ પરિપૂરન ખાસા;
વે ઠારો રનછોડાસ હેં વિનકે પાસા.
વે હમ દા મિલકેં ગાવેંગં થોંહું બોલ્યો;
આપ કહી યહ ઠીક ખાત બચ ઝોર ન બોલ્યો. (૭૫)

+ + +
શ્રીબ્રજભુવનલલ પ્રકટ માહી આજ્ઞા દીની;
ચારાસીકોં ધવલ બસ્તૂ હે અતિ રસભીની. (૨૫)
સો ન છોડનોં કદા હમહુ નિતિપાઠ કરત હેં,
યહ કછુ ઝોર પદારથ હેં તાતેં ઉચ્ચરત હેં. (૨૬)

આ પરથી શ્રીદયારામભાઈનું સ્વરૂપ સમજી શકાશે. પ્રભુ સાથેનો નિકટ સંબંધ હોજ એ ચોક્કસ થાય છે.

દયારામભાઈ એટલે નર્મદાતીરની રસવાંસલડીના છેડણુદાર, એ મંજુલ મુરલીના ગુંજતા ગુંજનથી રસજોતે-રસરસીઆ નરનારીઓને આકર્ષી ગાંડધેલાં કરી મૂકી રસમગ્ન બનાવનાર, અતૂટ ખંતથી હોંશમેર દિંદો પ્રવાસ ખેડનાર, એ પ્રવાસથી થતા જ્ઞાનને કવનમાં આબેહૂબ બિતારનાર, અવળે રસ્તે જતી જનતાને સાવ સાચી શિખામણુ આપનાર, બીધે રસ્તે દોરવાતી જનતાને સરળ રસ્તો બતાવનાર, સરળ-સુંદર-સંસ મનોહર-ગદન ને ભાવભરી વાણીમાં કાવ્યનું રસભર્યું સર્જન કરનાર, પ્રાણુસમા ટેકનું સંગોપાંગ પાલન કરનાર. રસિક જનસમાજના હૈયાના દાર, ગોપી-ભાવે ભાવભર્યું ભીખા-જીવન જીવનાર, ગોપી-હૃદયનું જનતાને સચોટ જોળખાણુ કરાવનાર, એ ભાવભરી જોળખાણુમાં જનતાને મશગૂલ બનાવનાર, તંબુરાના તારના-અણુ ઝણાટથી કૌકિલશાં ટહુકતા મંજુલરથી જનસમાજને થનગન થનગન નચાવનાર, પંમપુનન-પ્રેમપયોધિ-

પાંતળીઆમાં મનમાછલાડને તરતું મૂકનાર, રસખસતા રસસ્વરૂપનું સુંદર પિછાન કરાવનાર, એ રસભરી પિછાનમાં રસજોને મગન બનાવનાર, મગન બનાવી એ પ્રેમભરી પિછાનનું અતૂટ લલણ લગાડનાર, ભાવાત્મક રસસ્વરૂપના અગાધ પ્રેમમાં પચેલા રહેનાર, એ સોહામણ રસ સ્વરૂપના પરમ પુનિત પ્રેમથી થતા અથાગ વિરહમાં રાતદિવસ જૂરનાર, જૂરી અખંડ આનંદ આપતા રસમય રસસ્વરૂપમાં રસમસ્ત બની રસમંદિરને રસદિવ્યોળે દિવ્યનાર, ભાવભર્યા ભાવથી ભકિતરસમાં ભીંજી આનંદરસની અવિરત ઝડીઓ વરસાવી પરમ પુનિત પ્રેમરસના નર્યા ધુટડા પાનાર, મીઠી મધુરી-મનોહર વહાલભરી સ્નેહભરી વાણીથી એ ગોકુલના કામણુગારા કનૈયાને, ગોપીઓને ઘેર ઘેર હોં માખણુની અચૂક ચોરી કરતા-કાનુડાને મીઠાં મીઠાં મહેણાં મારનાર, એ મોઘેરાં મહેણાંનાં દર્દીભર્યા દર્દમાં ડૂબી રહેનાર, ડૂબી રહી એ કદંબ છાંયેથી ગુંજતી મુરલી છોડતા ત્રિભંગ લલિત રસસ્વરૂપના સોહામણુ દર્શનની તીવ્ર ઇચ્છા-રાખનાર, રસરસિયેણુ ગુજરાતણોના હૈયાના હાર, ભાવ ભભક ને વિહવળતાથી ગૂંથાએલી ગરવી ગરખીઓનું ગુર્જર-રમણીઓને દાન કરનાર, દાન કરી એમણાં મનને હરી લેનાર, એમણાં હૃદયને સોંસરાં વોંધોં નાખી જીતી લેનાર, રસરસીઆં નરનારીઓને થનગન થનગન નચાવનાર, ગુર્જર-સાહિત્યાકાશમાં ગુર્જર-ગરખીઓશા-તારલાઓમાં શરદ-પૂર્ણિમાના રસચંદ્ર તરિકે ઓપનાર, ગુજરાતના રસિક રસમેધ, ગુજરાતની ગરવી ગોપી, ગુજરાતની ગુણિયલ ગુજરાતણુ, ગુજરાતના કોડીલા બંસીધર, ગુજરાતની સાહિત્ય-વાટિકાના રસીલા રસમાળી, ગુજરાતની રસભરી રસકુંજના રસિક રસરસીઆ.

૧૦૧ હજી મહારા વહાલભર્યા અનંતકોટિ પ્રણામ એ ભજનીય ભક્તાર્પને, એ રસસિદ્ધ કવિવર્યને, એ અખેડ સંગીતકારને. એ ગુજરાતની રસકુંજે કુંજે વિદાર કરતા, ગુજરાતીઓના સોહામણુ આગણુએ સોહતા, રસરસિયેણુ ગુજરાતણોના મધુર કંઠે દળતા ગુજરાતના કોડીલા બંસીધરને, શુદ્ધાદ્રૈત સંપ્રદાયના લાડીલા કોહીનૂરને. દયાર્દ્ર દયારામભાઈને.

॥ શ્રી વલ્લભ ॥

પરમ ભગવદ્દીય કવિવર શ્રીદયારામભાઈના ગ્રંથોની યાદ

ભાષાના ગ્રંથ

(૧) દયા સતસૈયા	(૧૧) સ્વાંતઃકરણ સમાધાન
(૨) રસિક રંજન	(૧૨) પ્રેમેય પચાવ
(૩) વસ્તુવંદનામ દીપિકા	(૧૩) પ્રસ્તાવ પિયુષ
(૪) મજા વિલાસામૃત	(૧૪) સ્વદેપાપાર પ્રભાવ
(૫) પુષ્ટ ભક્તરૂપ માલિકા	(૧૫) શ્રીકૃષ્ણનામ મહાત્મ્ય માર્તંડ
(૬) હરિદાસ મણિમાલા	(૧૬) શ્રીકૃષ્ણનામ ચંદ્રિકા
(૭) કલેશ કેઠાર	(૧૭) વિશ્વાસામૃત
(૮) વિશ્વસિ વિલાસ	(૧૮) જુદાવન વિલાસ
(૯) સિદ્ધાંતસાર	(૧૯) કૌતક રતનાવલી
(૧૦) પુષ્ટિ પથ રહસ્ય	(૨૦) શ્રીમદ્ ભાગવત અનુક્રમણિકા

ગુજરાતી
ગણસાર

- શ્રીકૃષ્ણસ્તવનામૃત
(૨૬) સ્તવન પિયુષ
(૨૭) ચાતુર ચિત્ત વિલાસ
(૨૮) હરિસ્વપ્ન સત્યતા
(૨૯) અનુભવ મંજરી
(૩૦) ગુરૂ પૂર્વાર્ધ બહુ શિષ્ય ભિત્તરાધ
(૩૧) ભાગવત ભક્તોત્કર્ષતા
(૩૩) ઈશ્વરતા પ્રતિપાદક
(૩૪) ભગવદ્દીપ્તોત્કર્ષતા
(૩૫) મૂર્ખ લક્ષણ સમદર્શી
(૩૬) શ્રીકૃષ્ણનામ મહાત્મ્ય સંશય છેદક
(૩૭) શુદ્ધાદૈત્ય પ્રતિપાદન*
(૩૮) તાલમાલા
(૩૯) શ્રીકૃષ્ણનામ ચિંતા મણિમાલ
(૪૦) શ્રીકૃષ્ણ નામનું સ્તોત્ર

- (૪૧) શ્રીકૃષ્ણ નામ જ્વનિ
(૪૨) શ્રીકૃષ્ણ નામાવલિ
(૪૩) શ્રીકૃષ્ણ નામ રત્નમાલિકા
(૪૪) શ્રીયમુનાળની સ્તુતિ
(૪૫) રાધા અષ્ટોત્તર શતનામ
(૪૬) પુરૂષોત્તમ પુષ્ટનામ
(૪૭) શ્રીવદ્વલ અષ્ટોત્તર શતનામ
(૪૮) ચોર્યાસી વૈષ્ણવના નામ
(કવિત બંધ)
(૪૯) ચોર્યાસી વૈષ્ણવના નામ
(પ્રબંધ બંધ)
(૫૦) શ્રીવિકૃલ અષ્ટોત્તર શતનામ
(૫૧) શ્રીયમુનાળની લાવણી
(૫૨) મન મજરે વારંવારમ
(પ્રબંધ)
(૫૩) પ્રભુ સ્તુતિ
(૫૪) હરિભક્તાષ્ટક
(૫૫) સાળી દુહા
(૫૬) રાગમાલા

ગુજરાતી ગ્રંથ

- (૧) રસિક વલ્લભ
(૨) વ્રતસુરનું આખ્યાન
(૩) અન્નમેલનું આખ્યાન
(૪) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મહાત્મ્ય
(૫) પ્રેમ રસ ગીતા
(૬) પ્રબોધબાવની
(૭) કાળજ્ઞાન સારાંશ
(૮) પ્રશ્નોત્તર માલિકા (ગદ્ય)
(૯) શિક્ષા પરીક્ષા પ્રદીપ
(૧૦) ભક્તિ પોષણ
(૧૧) ભક્તિ દઢાવ
(૧૨) સ્તવન માધુરી
(૧૩) સતભામા વેડેવા
(૧૪) રુદ્રમણિ હરણ

- (૧૫) દશમલીલા
(૧૬) પંચાધ્યાયી
(૧૭) પદ્મકુતુ વર્ણન
(૧૮) બાર માસ
(૧૯) ભક્તવેલ
(૨૦) ચોર્યાસીનું ધવલ
(૨૧) પ્રાદ્દાણુ ભક્ત સંવાદ
(૨૨) બાનાધારી અંતરનિષ્ઠ સંવાદ
(૨૩) મનમતિ સંવાદ
(૨૪) મંગળાનંદ માલા
(૨૫) વિનય બત્રીસી
(૨૬) ચિંતન ચંદ્રિકા
(૨૭) ગહુદ સખંધ માત્રાનંદ
(૨૮) નિઃસાધનાનંદ

- (૨૬) શ્રીકૃષ્ણ સ્તવન મંજરી
- (૩૦) શ્રીકૃષ્ણ નામ મહાત્મ્ય મંજરી
- (૩૧) શ્રીકૃષ્ણ નામ મહાત્મ્ય આપુરી
- (૩૨) શ્રીકૃષ્ણ નામ ચંદ્રિકા
- (૩૩) હરિકાસ ચંદ્રિકા
- (૩૪) હરિકાસ રત્નમાળા
- (૩૫) હરિનામાવલી
- (૩૬) શ્રીમંત
- (૩૭) શ્રીચુર પ્રતાપ ચંદ્રિકા
- (૩૮) શ્રીકૃષ્ણ જનોઈ
- (૩૯) શ્રીરાધિકા વહેવા
- (૪૦) મોહિની ચરિત્ર
- (૪૧) દાણુરસ આતુરી
- (૪૨) વ્યવહાર આતુરી
- (૪૩) પ્રાકટ્ય લીલા
- (૪૪) માનલીલા
- (૪૫) પ્રેમ પ્રથંસા
- (૪૬) અપરાધ ક્ષમા સ્તોત્ર
- (૪૭) પ્રીત પરીક્ષા
- (૪૮) આષ્ટ પટરાણીનો વહેવા
- (૪૯) જ્ઞાતિ લંજન
- (૫૦) અન્યાશ્રય મર્દન
- (૫૧) મોહમર્દન
- (૫૨) હુસ્નવરતા લક્ષણ
- (૫૩) પુષ્ટિ પથ સાર મણિદામ
- (૫૪) ચિંતા ચુર્ચિકા
- (૫૫) લઘુ સ્વાંતઃકરણ સમાધાન

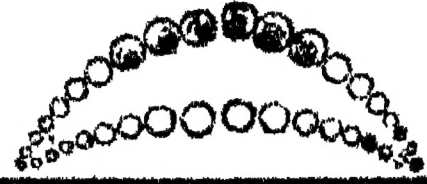
- (૫૬) હાર
- (૫૭) નામામૃત ના
- (૫૮) હરિનામ ચિંતામાળા
- (૫૯) સ્વરૂપ તારતમ્ય ગ્રંથ
- (૬૦) શુદ્ધાદૈત પ્રતિષાદન ને માયામ
ખંડનનો ગરબો
- (૬૧) શ્રીરાધિકાનું સમણું
- (૬૨) બાલ લીલાનો ગરબો
- (૬૩) રાસ લીલાનો ગરબો
- (૬૪) સાર સ્મૃતિનું ઘોળ
- (૬૫) ચોવીસ અવતારનું ઘોળ
- (૬૬) શ્રીકૃષ્ણ ધ્યાનનું ઘોળ
- (૬૭) બાર માસ (વિવિધ પ્રકારના)
- (૬૮) પ્રભુની ઘાળ
- (૬૯) શ્રીકૃષ્ણ વિયોગ વિરહના બાર
માસ (ષટ્ક્રતુની તરેહના)
- (૭૦) નાયિકાઓનું વર્ણન
- (૭૧) કુંવરબાઈનું મોસાળું
- (૭૨) ચોવીસ અવતારનું સ્તોત્ર
- (૭૩) શ્રીયમુનાજીનો પ્રબંધ
- (૭૪) ભગવદ્ નામનો અને ભગવદ્દીયના
નામનો પ્રબંધ
- (૭૫) વ્હાલમજીના મહિના
- (૭૬) ભગવદાશ્રયની લાવણી
- (૭૭) પંદર તિથિ
- (૭૮) ચેતવણી
- (૭૯) પ્રશ્નોત્તરમાળા

તા. કઃ— આ વગર અસંખ્ય પદો, કીર્તનો, ગરબીઓ, હોરીઓ, ટરંગા, રેખતા, ગજલો, લાવણીઓ, ફારસીઓ, વગેરે.

ભગવદ્દીયોનો દાસાનુદાસ,

પરમ ભગવદ્દીય કવિવર શ્રી દયારામભાઈના પટ્ટશિષ્ય પ્રપૌત્ર

જોશી જીવણલાલ છગનલાલ એડવોકેટ, ડભોઈ

: પ્રકાશક :

ચીમનલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી,
મોટામંદીર - સુરત.

: મુદ્રક :

મણિભાઈ ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ,
શ્રી 'અનાવિલ જંધુ' પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
બરાનપુરી બાગળ, ભાજવાલી પોળ-સુરત.

